

הכנס ה-21 מחקרי יהודה ושומרון כנס מדעי רב-תחומי

יום חמישי, י"ד בסיוון תשע"א, 16 ביוני 2011
במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון
קמפוס תחתון, בניין ראאב (52)

סיור נלווה לכנס - להרודיון
יום שישי, ט"ז בסיוון תשע"א, 17 ביוני 2011

יו"ר ומארגנת הכנס:

ד"ר מרים ביליג, מנהלת מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן
חברי ועדת ההיגוי: ד"ר יעקב אנקר, ד"ר חנה גנדל-גוטרמן,
ד"ר אלישיב דרורי, ד"ר אודי לבל, ד"ר יגאל לוין, ד"ר חיה פאסיק,
ד"ר טובית רוזנצוויג, ד"ר אברהם אופיר שמש

הכנס נערך בסיוע:

משרד המדע והטכנולוגיה, מכון קק"ל לתולדות הציונות וההתיישבות,
החטיבה להתיישבות, ההסתדרות הציונית העולמית,
קמ"ט ארכאולוגיה במנהל האזרחי לאזור יהודה ושומרון,
קמ"ט שמורות טבע וגנים במנהל האזרחי לאזור יהודה ושומרון,
המרכז להנצחת מורשת גוש קטיף וצפון השומרון,
המועצות האזוריות שומרון ומטה בנימין ועיריית אריאל

תכנית הכנס

9:00-8:30 הרשמה וכיבוד קל (אולם 2.5)

10:45-9:00 מושב מליאה ראשון (אודיטוריום

לקט

השומרון – בין המשפט הבינלאומי לדעת הקהל הישראלית

יו"ר: ד"ר מרים ביליג, מנהלת מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

ברכות: **פרופ' דן מאירשטיין**, נשיא המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

יחיאל לקט, יו"ר מכון קק"ל לתולדות הציונות וההתיישבות

השופט יעקב טירקל, שופט בית המשפט העליון (בדימוס)

המשט לעזה באספקלריה של המשפט הבינלאומי

ד"ר אודי לבל וד"ר מרים ביליג, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

מדד דעת קהל בנושא ההתיישבות ביהודה ושומרון

מגיבים: **רון נחמן**, ראש עיריית אריאל
עו"ד גרשון מסיקה, ראש מועצה אזורית שומרון

הרב פרופ' דניאל הרשקוביץ, שר המדע והטכנולוגיה

12:45-11:00 מושבים מקבילים (א)

מושב א' (אודיטוריום לקט)
מחקרים בתקופת המקרא

יו"ר: פרופ' שמואל ורגון, אוניברסיטת בר אילן
יסכה זימרן, אוניברסיטת בר אילן

המאחד והמייחד את סיפורי שכם המקראיים
ד"ר אמנון שפירא, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

הסיפורים על תליית נוכרים בעי ובמקדה כבסיס לערך 'כבוד האדם' במקרא

אהרון טבגר, אוניברסיטת בר אילן
הגבול הצפוני של נחלת אפרים – הסבר גאוגרפי חדש לשאלת הערים המבדלות לאור ממצאי הסקרים

ד"ר משה מנדל, השירות המטאורולוגי מקור המונח חמסין: אל הרוח 'כמוש'

יהודה זיו, ירושלים
על "הנתינים ועבדי שלמה" בצובה

מושב ב' (אולם 1.2)

מרחב 'ירוק': שמירת הטבע ביהודה ושומרון

יו"ר: אסף גוטפלד, קמ"ט שמירת הטבע והגנים, איו"ש

ד"ר יריב מליחי, שמירת הטבע והגנים, מחוז מרכז
האם אימא יודעת תמיד מה טוב לצאצאיה?

עיקרי תוצאות מחקר חיפושיות עלים בעצי אשל בשמורת טבע עיינות צוקים

ד"ר אמיר פרלברג ומוטי שפיט, אוניברסיטת תל אביב,
שמירת הטבע והגנים, איו"ש²

נץ 'ירוק' – ניטור אוכלוסיות בר במרחב מכשול התפר

ד"ר שריג גפני, בנאן אל שיך, הלל גלזמן
וסאמר טלוזי ביה"ס למדעי הים והסביבה הימית,

המרכז האקדמי רופ"ן, אוניברסיטת אל קודס, ירושלים,
שמירת הטבע והגנים, איו"ש³, האוניברסיטה הירדנית

למדע וטכנולוגיה, אירביד⁴
השפעת העלייה במליונות הירדן הדרומי על פאונת חסרי החוליות

יאיר אור, מושב אמנון
צמחים נדירים בדרום הר חברון

עמוס סבח, שמירת הטבע והגנים, איו"ש
למה לשמור על בָּתוּת הספר?

מושב ג' (אולם 2.4)

גוש קטיף: מטראומה לאומית לזירה מחקרית

יו"ר: ח"כ אורי אריאל

ד"ר אליאב טאוב, המכללה האקדמית אשקלון
אוניברסיטת בר אילן

ממשימה לאומית לוועדת חקירה ממלכתית:
לשאלת אפיון גישת הרשויות הביורוקרטיות

בישראל ליישום תכנית ההתנתקות מגוש קטיף
שלומית אשרי-שחף, האוניברסיטה העברית

ירושלים
ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון:
הוויכוח על הסרבנות

ד"ר עודד שי, אוניברסיטת בן גוריון
זיכרון, הנצחה ופינוי יישובים: המזאונים ומרכז

המבקרים המנציחים את גוש קטיף ואת חבל ימית

דבורה רוזן וד"ר אבי ששון, המכללה האקדמית אשקלון

עמדת משפחות שכולות ביחס להעתקת קברים מגוש קטיף

מגיב: **ד"ר אודי לבל**, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

הערות על הדה-פוליטיזציה שבשיח הרווחה

מושב ד' (אולם 1.4)

מים וסביבה ביישובי ההר ובקעת הירדן

י"ר: פרופ' עמוס פרומקין, האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' עמוס פרומקין, **ד"ר סורין ליסקר**¹, **ד"ר אנטון וקס**², **ד"ר מירה בר מטיס**³ **ורועי פורת**¹, האוניברסיטה העברית בירושלים¹, אוניברסיטת אוקספורד, אנגליה², המכון הגאולוגי, ירושלים³
סובב דינמי של אזור ים המלח במחזורים הגלציאליים האחרונים: מבט דרך משקעי מערות גיר

ד"ר אלעד דפני ו**ד"ר אלישיב דרורי**², אקולוג הנדסה בע"מ, רחובות¹, מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן² איתור מקורות מים חלופיים ליישובי גב ההר: שילה כמקרה בוחן

ניצן נאמן^{1,2}, **ד"ר יעקב אנקר**², **פרופ' יצחק בננסון**¹, **פרופ' משה ענבר**³ **ואלכס גימבורג**², אוניברסיטת תל אביב¹, מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן², אוניברסיטת חיפה³

איכות מיפיו ממוחשב של אגני ניקוז בסובב עירוני הררי קארסטי (אריאל), כתלות בדיוק מודל הגבהים הדיגיטלי

פאינה ניקוצינסקי^{1,2,3}, **פרופ' ישעיהו ניצן**² ו**ד"ר מרינה ניסניץ**¹, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, אוניברסיטת בר אילן², מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן³

טיפול אנטימיקרוביאלי במי שפכים של יישובי השומרון

אולגה סבורובה¹, **ד"ר יעקב אנקר** ו**ד"ר גיל אשל**², מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן¹, משרד החקלאות, התחנה לחקר הסחף²

בדיקת השפעת ביצוע טיפולים משמרי קרקע על כמיית מי טפטוף במערת סוף

13:45-12:45 הפסקת צהריים

13:45-15:30 מושב מליאה שני (אודיטוריום לקס)

ההרודיון: ממפעל חיים למפעל לאומי

לזכרו של פרופ' אהוד נצר ז"ל

י"ר: השר, ד"ר בנימין זאב בגין

פרופ' דן בהט, הקרן למורשת הכותל הבירה ואנטוניה בירושלים

רועי פורת, **יעקב קלמן ורחל צ'אצי**, משלחת הפירות ההרודיון, המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

חידושים בחפירותיו של פרופ' אהוד נצר ז"ל בהרודיון

רחל בר-נתן¹, **יהודית גרטנר**² **ופרופ' אהוד נצר ז"ל**², רשות העתיקות, ירושלים¹, האוניברסיטה העברית בירושלים²

הורדוס ופובליוס וודיוס פוליו, איש מחצרו של אוגוסט

דודי מבורך וד"ר סילביה רוזנברג, מוזאון ישראל, ירושלים

שיתוף פעולה בין המוזאון לחפירות בהרודיון באספקט של שימור הממצא

15:30-17:45 מושבים מקבילים (ב)

מושב ה' (אודיטוריום לקס)

ארכאולוגיה והיסטוריה של תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד

י"ר: פרופ' זאב ספראי, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר מרדכי היימן, אוניברסיטת בר אילן ורשות העתיקות, ירושלים

מיפוי מערכות חקלאות בשולי הרי יהודה ושומרון

ד"ר עפר שיאון, רשות העתיקות, ירושלים

כפר יהודי מימי בית שני באל חרבה-שהם

רם בוכניק, אוניברסיטת בר אילן

צריכת הבשר בקרב היישוב היהודי בירושלים וביהודה בשלהי ימי הבית השני

פרופ' בן ציון רוזנפלד ויהושע וייסטרך,

אוניברסיטת בר אילן

היבטי מנהיגות, ניהול ומנהל בתקופת מרד בר-כוכבא

פרופ' מרדכי כסלו וד"ר אורית שמחוני,

אוניברסיטת בר אילן

הנסיבות שהביאו לתוספת "הטוב והמטיב" בברכת המזון - הבנה חדשה

מושב ו' (אולם 1.4)

צמחי מרפא, דבש ויין בשומרון

י"ר: פרופ' דן איזיקוביץ', אוניברסיטת תל אביב

ד"ר אלברט פנחסוב, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

השפעות פסיכיאטריות וביולוגיות של תמציות מצמחי הלבונה והמרונה המרושתת

ד"ר טובית רוזנציג¹ וקונסטנטין רוזנברג^{1,2},

המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון¹, אוניברסיטת בר אילן²

טכנולוגיית השבבים בחקר צמחי מרפא: משימוש עממי אל המאה ה-21

ד"ר עזריה לופו, אוניברסיטת תל אביב

האפשרות לפיתוח ענף הדבורים בשומרון ובבקעת הירדן בשילוב נטיעה של צמחים צופניים

ד"ר ישי נצר^{1,2} וד"ר שיבי דרורי¹, מו"פ אזורי

השומרון ובקעת הירדן¹, מו"פ ההר המרכזי²

איכות היין כעצמת עקת הגפן? ממצאים מניסויי השקיה בהר המרכזי

מושב ז' (אולם 1.2)

ארכאולוגיה והיסטוריה של ימי הביניים והעת החדשה

יו"ר: פרופ' ירון הראל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר שלמה לוטן, אוניברסיטת בר אילן
פשיטת חברי מסדר הטמפלרים על שכם
(1242): אירוע מכונן בתולדות ממלכת ירושלים
פרופ' ג'פרי קנטור וד"ר זאב שטודינר, המרכז
האוניברסיטאי אריאל בשומרון
אזור יהודה ושומרון בימי הצלבנים
זאב ח. ארליך (זאבנו), עפרה
שתי כתובות בעברית מאמצע המאה ה-16
בקבר רחל
דוד שניאור, אוניברסיטת בר אילן
שמות אתרים ביהודה ובשומרון בפירושי רש"י,
רד"ק ורמב"ן
פרופ' ישראל רוזנסון וד"ר יוסי שפנייר^{1,2},
המכללה האקדמית לחינוך אפרתה; מכללת אורות
ישראל²
זיכרון המכבים במרחב מודיעין

מושב ח' (אולם 2.4)

חברה, תרבות ואיכות חיים

יו"ר: פרופ' מיכל שמאי, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמי פדהצור וד"ר הולי גאלי, אוניברסיטת
טקסס, אוסטיין
הניצחון הפרדוקסאלי של המתנחלים
ד"ר ליאת קורן וד"ר מרים בליג^{1,2}, המרכז
האוניברסיטאי אריאל בשומרון; ומו"פ אזורי השומרון
ובקעת הירדן²
השפעת מקום המגורים על דפוסי התנהגויות
סיכון לבריאות ואורחות חיים
ד"ר אבירה רייזר, המרכז האוניברסיטאי אריאל
בשומרון
פסיכולוגיה של האימהות - אישיות, עזרנות
ותחושת משמעות בחיים
ד"ר אהובה אבן זוהר, המרכז האוניברסיטאי אריאל
בשומרון
הרווחה האישית וחוויות הזקנה בשומרון
ובבנימין
ד"ר חיה פאסיק, המרכז האוניברסיטאי אריאל
בשומרון
חוויותיהם של זקנים העוברים לגור ליד ילדיהם
ביישובי יהודה ושומרון

17:45-19:30 מושבים מקבילים (ג)

מושב ט' (אולם 1.2)

חידושים בחפירות הארכאולוגיות ומבט לעתיד

יו"ר: חנניה היזמי, קמ"ט ארכאולוגיה, אי"ש
אל"מ מנצור ראיד, סגן ראש המנהל האזרחי, אי"ש
סקירה על מצב הארכאולוגיה והפיתוח ביהודה
ושומרון
יובל פלג, יחידת קמ"ט ארכאולוגיה, אי"ש
יישובי מערות מתקופת הברזל בספר המדבר
של ארץ בנימין
דלית רגב ועוזי גרינפלד, יחידת קמ"ט ארכאולוגיה,
אי"ש
מערות קבורה בסבסטיה
בנימין הר אבן, יחידת קמ"ט ארכאולוגיה, אי"ש
חר' גועפר (מערב) - יישוב כפרי מימי בית שני
במערב רמת אל ג'יב
איתן קליין ודביר רביב, אוניברסיטת בר אילן
בעקבות תעודות וכתובות - מערכות מסתור
בדרום הר חברון
**אמיר גנור, אלון קליין, רינה אבנר וד"ר בועז
זיסו**, רשות העתיקות, ירושלים
כנסייה מפוארת מהתקופה הביזנטית ומבנה
ציבורי קדום בחורבת מדרס שבשפלת יהודה

מושב י' (אולם 1.4)

סוגיות בהיסטוריה פוליטית

יו"ר: פרופ' משה שרון, האוניברסיטה העברית
בירושלים והמכללה למדינאות
חגי הוברמן, עיתונאי וחוקר במרכז מורשת גוש קטיף
תפיסת ההתיישבות של שרון כבסיס לתפיסתו
המדינית
פרופ' יוסי גולדשטיין, המרכז האוניברסיטאי אריאל
בשומרון
אשכול והתנחלויות - בין 'ההחלטה הסודית'
ל'קביעת עובדות בשטח'
ד"ר רבקה ירמייאש, האוניברסיטה העברית בירושלים
חיל האוויר הבריטי מול הטרור הערבי בשומרון
ב-1936
יורם אלמכיאס וניבה בן שחר, מדרשת חברון
מסעות תנועות הנוער וחוגי המשוטטים לעיר
חברון בתקופת המנדט
ד"ר מיכל בן יעקב, המכללה האקדמית לחינוך אפרתה
הבריטים בארץ בנימין: על בית קברות צבאי
בריטי ממלחמת העולם הראשונה

תוכן עניינים

6	מושב א' מחקרים בתקופת המקרא
9	מושב ב' מרחב 'ירוק': שמירת הטבע ביהודה ושומרון
13	מושב ג' גוש קטיף: מטראומה לאומית לזירה מחקרית
16	מושב ד' מים וסביבה ביישובי ההר ובקעת הירדן
19	מושב ה' ארכאולוגיה והיסטוריה של תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד
22	מושב ו' צמחי מרפא, דבש ויין בשומרון
25	מושב ז' ארכאולוגיה והיסטוריה של ימי הביניים והעת החדשה
28	מושב ח' חברה, תרבות ואיכות חיים
31	מושב ט' חידושים בחפירות הארכיאולוגיות ומבט לעתיד
34	מושב י' סוגיות בהיסטוריה פוליטית

מושב א' מחקרים בתקופת המקרא

יו"ר: פרופ' שמואל ורגון אוניברסיטת בר אילן

המאחד והמייחד את סיפורי שכם המקראיים

יסכה זימרון המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן

מקובל בספרות הכללית ובסיפור המקראי בפרט כי לאזכורו של שם מקום יש תפקיד בעיצוב התשתית הריאלית של הסיפור, וזאת על ידי נטיעת הסיפור בתוך רקעו ההיסטורי והגיאוגרפי וחיווק אמינותו. יחד עם זאת, לעתים ישנה סמליות הנלווית אל שם המקום, וכך ציון שם המקום מקפל בתוכו גם את המהות הסמלית של הסיפור שהתרחש באותו מקום, כך שבכל פעם ששם המקום מוזכר, עולה עמו הקונוטציה הנלווית אליו ומרמזת על העומד להתרחש. הסמליות הנלווית אל שם המקום נוצרת מכלל הקורה בו ומאופייים של האירועים שהתרחשו בו.

בהרצאה זו אבקש לעקוב אחר המשמעות הסמלית, שהמקרא מקנה לשם המקום 'שכם', על יסוד בחינת הקו המקשר בין אירועי העימות הבין-דוריים השונים שהתרחשו בשכם: אונס דינה בבראשית לד; מאבק האחים בין יוסף לאחיו בבראשית לז; כריתת הברית בין העם לבין ה' ביהושע כד; מאבק אבימלך ויותם בשופטים ט; פילוג הממלכה בימי רחבעם וירבעם במלכים א יב.

מעבר לדמיון מבני ולקסיקלי, אשר סיפורי שכם המקראיים מקיימים ביניהם, ניכר כי כולם ערוכים במבנה עומק, המציג ניגוד עקרוני בין ציר 'רוחב' לציר 'צמצום', המתבססים על מערך צמדי ניגודים מהותיים. הצירים בעלילה מגולמים בתפיסות העולם ודרכי הפעולה של הדמויות המעומתות בעלילה. שיתוף זה בין הסיפורים יוצג ויידון בהרצאה תוך הצגת ייחודו של כל אחד מן הסיפורים. זאת לשם הבהרת העקרונות המהותיים, העומדים ביסוד מבנה העומק והסיפורים המגלמים אותו, והנחשפים לעיני הקורא ולעתים גם לעיני הדמויות.

הסיפורים על תליית נוכרים בעי ובמקדה כבסיס לערך 'כבוד האדם' במקרא

אמנון שפירא המחלקה למורשת ישראל, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

שתי הערים, העי ומקדה, נחשפו למחקר הארכיאולוגי. העי, עיר כנענית בנחלת אפרים, מזוהה כיום, בעקבות חפירות של רובינסון, אולברייט ואחרים, עם איתל, ליד הכפר דיר-דבואן (3 ק"מ ממזרח לבית אל). גם מקדה היא עיר כנענית מערי יהודה שבשפלה, ובאיתורה הטופוגרפי דנו רבות החוקרים (כמו גרסטנג וקלאי). יש המזהים אותה עם תל א-צאפי (15 ק"מ מצפון ללכיש), ויש המצביעים על מיקומה בתל ברנאט (8 ק"מ מצפון ללכיש).

המושותף לשתי ערים אלה, אותן כבש יהושע, שמלכיהן נתלו ונקברו: בעי נתפס מלך העיר, נתלה על העץ, ולעת ערב נקבר (מתחת לגל אבנים, יהושע ח:כט). במקדה נתפסו חמשת המלכים שאתם נלחם יהושע, נתלו על עצים, ולעת ערב הושלכו אל המערה שנסתמה באבנים (שם י:כו). חוקרים רבים, כמו זקוביץ ואחיטוב, רואים בכך הרחבת דין התורה על קבורת הנידון למוות: "... ותלית אותו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ, כי קבור תקברנו ביום ההוא" (דברים כא:כב-כג).

נוהג זה של יחס 'כבוד האדם' לנוכרים מצטרף להוראות נוספות, המצוות לנהוג כבוד בנוכרים: כך היחס ל"אישה יפת תואר", שבויית מלחמה נוכריה, שאסור ל"ענותה" (דברים כא:י-יד), שחוקרים רבים, כמו מייקל וולצר, מצאו בזה יחס של 'כבוד האדם'.

לסיכום, המחקר הארכיאולוגי של העי ושל מקדה חשוב מאוד. אבל ערים אלה חשובות במיוחד להיסטוריה היהודית מפני שהן מלמדות על היחס הערכי של חיילים ישראלים לשבויי אויב אף לאחר מותם.

הגבול הצפוני של נחלת אפרים - הסבר גיאוגרפי חדש לשאלת הערים המבדלות לאור ממצאי הסקרים

אהרן טבגר המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

בתיאור נחלות השבטים בספר יהושע מתואר גבול פשוט וברור בין נחלות אפרים ומנשה, היורד מתפוח לאורך נחל קנה. למרות זאת, התיאור המפורט על קיומן של ערים מבדלות השייכות לאפרים בתוך שטח מנשה העלה קושי בפני חוקרים רבים להבין מאיזה עבר של נחל קנה נמצאות ערים אלו, ולמי היה שייך השטח בו הן נמצאו. החוקרים בעבר נאלצו לסרס את הפסוקים או לשער על שינויי גבול במהלך תקופת הברזל אך הסבריהם אינם מניחים את הדעת.

ברצוננו להציע פירוש חדש לפסוקים המסתמך על מפת תפוצת האתרים של סקר הר אפרים, ללא כל צורך לסרס את הפסוקים או להפרידם לתקופות שונות. על פי הצעתנו, הפסוקים מתחלקים לשני חלקים המתארים את המציאות הגיאוגרפית של תוואי הגבול בצורה מדויקת. החלק הראשון של תוואי הגבול הוא הקטע של ואדי יאסוף מתפוח ועד למפגש עם נחל קנה אשר מצפון אליו מתארים הפסוקים את הערים המבדלות. בשטח זה נמצאו בסקר אתרים שניתן לזהותן עם ערים אלו. החלק השני הוא הקטע לאורך נחל קנה עד הים. תפרוסת היישובים הדלילה בתקופת הברזל בסמוך לקו גבול זה מאפשרת להסביר את התיאור הסכמתי שניתן לו בפסוקים. לאור הצעה זאת ובמבט על המפה הגיאולוגית, נראה כי מציאות הערים המבדלות של אפרים בתוך נחלת מנשה משקפת את ההבדל בין המציאות הגיאוגרפית לבין המציאות הגיאולוגית של האזור.

מקור המונח חמסין: אל הרוח 'כמוש'

משה מנדל השירות המטאורולוגי, בית דגן

מאות מאמרים תיארו את רוח החמסין המביאה חום יובש וענני אבק מהמדבר. התלמוד מפרט את שכיחות הרוח בחמישים הימים שבין פסח לעצרת, אך המילונאים העבריים התעלמו עד לאחרונה מפירושה לחמישים בשפת ערב. אשבל טען שאין אף מסורת ערבית, מלבד זו של הקופטים הנוצרים בקהיר. סקירתנו מראה שהחמסין היה מוכר לפלחים בשומרון במאה ה-19. העיון ההשוואתי במקורותינו מוכיח קשר בין חמש-כמש, חמישים-חמושים לבין יבש-כבש-כווץ, כמשין-חמסין, שמקורם, 'אל הרוח', 'כמוש'.

הכמוש במקרא

כמוש, אל הרוח, היה מוכר במצרים ובארצות השכנות, אך במקרא הוא מוזכר לראשונה בהקשר למואב, בשירת המושלים. "אוי - לך מואב אבדת עם כמוש, נתן בניו פליטים ובנותיו בשבי למלך אמורי סיחון: ונראם עבד חשבון עד דיבון ונשים עד נופח אשר עד - מידבא": (במדבר כא כט-ל) כמו למצבת מישע בדבון, המקדישה לכמוש את הניצחונות על ישראל לעדויות מימי שלמה ולדברי ירמיהו זכר היסטורי לקיומו.

הכמוש בתלמוד

בהמשך נצטט כמה דוגמאות המוכיחות את מקור 'כמוש' המופיעות באוצר לשון המשנה, ספר המתאימים - קונקורדנציה לשישה סדרי משנה, אוצר לשון התלמוד, אוצר לשון התוספתא: כמש-בכ"י כמברירש ובשנ'בירוש' כמושין ובנוסח הדפוס יבשין כמש "אבל אם ירדו גשמים וצמחו זרעים וחזרו ויבשו כלומר כמשו מתרעעים עליהם מיד" (ר'ת חענ' יט), כמש (פסחים ב,ו), כמושה: ערבה.. כמושה ושנשרו מקצת עליה (סוכה ג ג) יכמושו: "ומניחים אותן בגיגיות של זהב כדי שלא יכמושו" (סוכה ד ו) כמושין מענין קמיטה וכוויצה ווין שיוצאים בהן כמושין אבל לא כבושין (פסחים לט' ב) 'כמושין כשרין יבשין פסולין (סוכה לא א) "יוצאים בהם בין לחים ובין כמושין ואין יוצאים בהם יבשין: פסחים א לג - אוצר לשון התוספתא:'

הכמוש בפיוט ארץ-ישראל במאות 1-6 לספירה

ההוכחה של "כמוש" כמקור לכמשיין נשענת על פיוטי א"י של ר' אלעזר הקליר, שיועדו לשכתות ולמועדים שהתקבלו כתפילות גשם וטל במחזורים האשכנזיים:

את ניב מזכירי שוע / שעה בניסוך שבע.

מים נהל לשובע / לקרני ראם לשלש רבע:

את נטעי חומת כמש / תטריף לאסוף בר בפילוס גומש

מים נזל בנטפי אמש / וכאור בוקר יזרח שמש

הפייטן פונה לאדונו בשם קהלו ומבקש מים לשובע, שלוש רביעית של גשם לאדמת בני יוסף, המכונים קרני ראם (דברים לג: ז); "...נטעי חומת כמש", "הנטעים הכמשיין וכווצין מפני החום והיובש" לפי מטה ובית לוי; חמת (לשון חמימות החמה); כמש (לשון כמישה). אהרון מרסקי מבקש לייחס את המובא לעיל לרש"י שהוא עתק מפירושו ישן בשם 'המפרש' שקדם למחזור הגדול.

גם ר' אהרון בן יחיאל מיכל הלוי בעל 'קרבן אהרון מציין בהקדמתו שהשתמש ב"המפרש" כפירוש 'המחזור הגדול' ושל כ"י על קלף ממאות שנים והוא פירוש הראב"ן זקנו של הרא"ש. לפי עצת מרסקי יש להשוות גרסה זו למאמרו של הברמן על שירי הקליר מכ"י הוטיקן בו מופיע הפירוש: לחרוז "את נטעי חומת כמש" הנטעים שהם כמושים וכווצים מפני החום והיובש.

הקשר בין כמוש ובין חימש

נשווה בין שתי הגרסאות ונדון ביחס ביניהן. "חמש" (חמישית מהיכול), "חמש את ארץ מצרים" (בראשית, מא: לד), "חמוש", חמושים" ("וחמושים עלו בני ישראל ממצרים", שמות יג: יח) בגין ברוח החמסיני של כמוש, הן בעת ביציאת ממצרים והן בעת כניסתם לארץ העסיק את רשב"ם, רד"ק, רמב"ן וגם את שד"ל. יוסף 'כמש' או 'חמש' את מצרים בשנות השובע את יתרת יכוליהם כדי להכיל אותם בשנות הרעב. ואולם בצאתם ממצרים במזג אוויר חמסיני (קדים) היו בני ישראל "חמושים" או כמשיין, או כמסין, או חלוצים או חלשים מחום ויובש. הרצון להראות אותם כגיבורים גרם פרשנות בהתאם והפכו ל"חמושים" ו"חלוצים", הפך הפשט התאים גם לבעלי ספר הרקמה וספר השרשים אשר פירש: "פירושו אצלי בלשון ערב, ויכמס והוא דומה לעניין הפסוק, כלומר יקבץ ויצניע תבואתה (ספר השרשים, הוצאת ברלין, עמ' 59) בהרצאתנו נידון גם הנחות פירוש יתר המילים הנגזרות, כגון: כמוץ חמוש, חמוץ, חלוץ, חמוש, חמש ושורשים אחרים.

על "הנתינים ועבדי שלמה" בצובה

יהודה זיו ירושלים

אפשר, שהשם 'צובה' נזכר לראשונה ברשימת ערי יהודה, בפסוק שנשתמר בנוסח השבעים (Sobis - יהושע טו: 59). "יגאל בן-נתן מצָבָה" היה מגיבורי דויד (שמואל ב כג: לו) ומעניין לברוק, מי היו יושבי מקום זה?

בימי שיבת ציון מציינת רשימת "העלִים משְׁבֵי הגולה... וישבו לירושלים וליהודה, איש לעירו", בין היתר, את "בני פְּכָרֶת הַצְּבָיִים" ברשימת "הנתינים ובני עבדי שלמה" (עזרא ב: 57-58, וכן נחמיה ז: 1-60). אפשר, שיש לראות בהם בני שני יישובים נפרדים - "בני פוכרת" וכן "הצְּבָיִים" - צאצאי האוכלוסייה הכנענית אשר שועברו בשעתם לעבודות שירות בבית המקדש (מלכים א ט: כ-כא). לאחר כיבוש ירושלים מידי הצלבנים (1187) ונפילת פְּלֶמוֹנֶט, מצודתם בראש הר צובה, בידי - הושיב כאן גם צְּלָאח אֶ-דִין חבורת "נתינים" של בית אֵיזְבִי, שהביא מסביבות מצודת כְּרֶכ אשר במואב, אשר הוכרזה כאחוזת המשפחה לאחר כיבושה בקרב קשה וממושך. צאצאי "נתינים" אלה, שישבו בצובָא עד 1948, מתגוררים היום בכפר הסמוך עֵין-רְפָא.

חברי קיבוץ פלמ"ח-צובה עלו על הקרקע ביום א' של חול המועד סיכות תש"ט (19 באוקטובר 1948). כדרך חברי הפלמ"ח מזה שבעים שנה - מאז הוקם בל"ג בעומר תש"א (1941) הכריזו גם כאן: "ראשונים תמיד אנחנו!", אלא שבפועל קדמו להם בהרי ירושלים המושבים שורש ואף רמת רזיאל. אך אין ספק, כי זה יישוב הפלמ"ח הראשון ב"פרוזדור ירושלים"!

מושב ב' מרחב 'ירוק': שמירת הטבע ביהודה ושומרון

יו"ר: מר אסף גוטפלד קמ"ט שמירת הטבע והגנים, איו"ש

האם אימא יודעת תמיד מה טוב לצאצאיה? עיקרי תוצאות מחקר חיפושיות עלים בעצי אשל בשמורת טבע עיינות צוקים

יריב מליחי שמירת הטבע והגנים, מחוז מרכז

החל מתחילת המאה העשרים הוכנסו על ידי האדם לצפון אמריקה כעשרה מיני אשלים (*Tamarix sp.*) לשימוש כצמחי נוי או כשוברי רוח. מקור הסוג אשל הגו בעולם הישן, ואחד המינים התפשט והפך למין פולש בדרום מערב ארצות הברית. במסגרת מחקר משותף של משרד החקלאות האמריקאי ואוניברסיטת תל אביב על השפעת מיני חרקים על האשל, נערכו תצפיות וניסויים בחיפושיות העלים, סתרונית האשל (*Cryptocephalus sinaita moricei*), כמדביר ביולוגי פוטנציאלי של אשלים בדרום מערב ארצות הברית. אוכלוסיית סתרונית האשל בעיינות צוקים היא אוכלוסייה מבוססת, הפעילה לאורך כל חודשי השנה. התנדוות באוכלוסייה, הבאות לידי ביטוי בשני שיאים שנתיים משמעותיים באביב ובסתיו, משקפות את הביולוגיה של החיפושית ואת השינויים הסביבתיים, כגון טמפרטורה ולחות במהלך עונות השנה.

כל מחזור חייה של החיפושית נע סביב עץ האשל, ובזמן ההטלה עוטפת הנקבה את ביציה במעטפת כהה ומדביקה את מחצית הביצים בערך אל ענפי עץ האשל. מחציתן השנייה של הביצים נזרקות במכוון אל הקרקע שמתחת לעץ. בניגוד למינים אחרים בסוג, זחלי סתרונית האשל ניזונים רק מעלים ומענפים טריים. עובדה זו מחייבת את הזחלים הבוקעים על הקרקע להגיע אל גזע העץ ולטפס עליו על מנת להיזון. הזחל הבוקע מהביצה מגדיל את המעטפת הקשיחה שיצרה האם סביב הביצה, ולמעשה, מוציא רק את ראשו ואת רגליו החוצה בעוד גופו הרך מוגן. לאחר כחודשיים נושרים רוב הזחלים לקרקע, אוטמים את המעטפת ומתגלמים בתוכה עד להגחת הבוגר כעבור שלושה שבועות.

חלק מהעצים בשמורת עיינות צוקים מועדפים על ידי האם להטיל ביציה, בעוד האחרים כמעט ואינם נתקפים. בתוך כל עץ, מעדיפות נקבות סתרונית האשל להטיל את ביציהן על ענפים צעירים המלבלבים השנה ולא על ענפי שנה שעברה אשר חדלו מלבלב. העדפה זו מצביעה על יכולתה של סתרונית האשל להעריך את איכותו של הענף כמזון ראוי או שאינו ראוי להתפתחות צאצאיה ולבחור ביניהם. פיזור הביצים, חלק על הקרקע וחלק על העץ במהלך ההטלה, מצביע על אסטרטגיית הטלה מעורבת כמנגנון להעלאת סיכויי השרידות של הפרטים הצעירים.

נץ ירוק' - ניטור אוכלוסיות בר במרחב מכשול התפר

אמיר פרלברג¹ ומוטי שפי²

1 אוניברסיטת תל אביב

2 שמירת הטבע והגנים, איו"ש

ממשלת ישראל מקימה בשנים האחרונות את 'מכשול קו התפר' בין מדינת ישראל לרשות הפלסטינית ביהודה ושומרון. מדובר באלמנט ביטחוני, החוצה שטחים פתוחים, שגורם לקיטועם של בתי גידול טבעיים ולבידוד בין אוכלוסיות של בעלי החיים מגודל שועל ומעלה, המנועים מלחצותו. מכשול זה קיים בשטח לאורך מאות רבות של קילומטרים - ועוד היד נטויה...

רשות הטבע והגנים במחוז יהודה ושומרון ובמרחב שומרון מעוניינת בניטור ארוך טווח אחר השפעות המכשול על החיות, משלב הקמתו ואילך, על מנת לבחון שינויים לאורך זמן בפעילות אוכלוסיות בעלי החיים לאורך קו התפר, ולהוות כלי להכוונת פעולות ממשק עתידיות במידת הצורך. שימוש ראשוני באמצעי התצפית של צה"ל לטובת תצפיות בבעלי חיים נערך סמוך למכשול קו התפר בקיץ 2007. במהלך 44 יממות נאספו נתוני תצפית רבים על בעלי חיים בקטע שבין נחל תאנים לנחל שילה עילי. בעקבות

בעיות הן באיסוף הנתונים והן בניתוחם וברמת האמינות שלהם נדרשו שינויים והתאמות כדי לטייב את רמת התצפיות ואיכותן.

אזור הניטור שנבחר בקיץ 2009 היה דרום השומרון בקטע שבין נחל מודיעין לנחל שילה עילי מתוך רצון הן לאסוף נתוני תצפית על קטע שבו מיעוט תצפיות, והן לבדוק היתכנות של ביצוע תצפיות בעזרת אמצעים שבשימוש זה"ל תוך הטמעת הלקחים שהופקו בקיץ 2007. העבודה, שנערכה בשנת 2010 באזור הדום השומרון, בשטח בעל ערכיות גבוהה במיוחד, בוחנת את האפשרות להשתמש במערך הקיים של המצלמות הזה"ליות הממוקמות באופן קבוע בשטח לצורך ניטור אוכלוסיות בעלי החיים בשטח. העבודה בוחנת את הפוטנציאל אשר מערך מצלמות כזה יכול לממש ואת אופן ההפעלה הקיים והרצוי, והיא מאפיינת את הבעיות שעלולות לצוץ בעת ניסיונות השימוש במערכת לאורך זמן. נבדקו פרמטרים רבים ומגוונים לבעלי חיים באזור הפיילוט - יחס בין חיות משק לחיות בר, נוכחות בשעות היממה ובעונות השונות, פיזור מרחבי ומיקום ביחס לשימושי קרקע שונים ועוד. בסיום תצפיות שנערכו לאורך מספר חודשים הגענו לתובנות לגבי יכולות השימוש של רשות הטבע והגנים, כגוף אזרחי, במערכת שתפקידה ביטחוני. הוסקו מסקנות לגבי אופן השימוש העתידי באמצעי התצפית, דגשים לגבי ההכשרה הנדרשת למפעילים וההשקעה הנדרשת להמשך עתידי של ניטור באזור.

השפעת העלייה במליחות הירדן הדרומי על פאונת חסרי החוליות

שריג גפני¹, בנאן אל שייך², הלל גלזמן³ וסאמר טלוזי⁴

1 ביה"ס למדעי הים והסביבה הימית, המרכז האקדמי רופין

2 אוניברסיטת אל קודס, ירושלים

3 שמירת הטבע והגנים, איו"ש

4 האוניברסיטה הירדנית למדע וטכנולוגיה, אירביד

הירדן הדרומי נתון זה למעלה מ-50 שנה לפגיעה משמעותית בכמות ובאיכות המים הזורמים בו. בעבר זרמו בנחל זה כ-1.3 מיליארד מ"ק/שנה של מים מתוקים, בעיקר מהכינרת ומהירמוך. תפיסת מי הכנרת והפנייתם לשימושי האדם באמצעות המוביל הארצי בראשית שנות ה-60 של המאה הקודמת ותפיסת מי הירמוך ויובלים אחרים של הירדן על ידי הירדנים (תעלת המלך עבדאללה) והסורים בשנות ה-90 הובילו להפחתה משמעותית של הספיקות הזורמות בנחל, והן נעות כיום סביב 30 מל"מ"ק/שנה. במקביל, הזרמו לנחל מים מלוחים מהמוביל המלוח המטה את מי המעיינות המלוחים של הכינרת אל הירדן הדרומי, שפכים וקולחים ביתיים (למשל מהעיר טבריה) ותעשייתיים ומים עודפים מברכות דגים. כפועל יוצא הנחל הפך לתעלה המובילה בעיקר מי ביוב מהולים במים מלוחים.

מחקר שנעשה ביזמת ידידי כדור הארץ במזרח התיכון בדק את השפעת ההפחתה בכמות ובאיכות המים הזורמים בנחל הירדן על המגוון הביולוגי (בתי גידול, צמחייה טבולה, צמחיית גדות וחסרי חוליות) בירדן הדרומי. במהלך המחקר נדגם הנחל בחמישה אתרים לכל ארכו (מקיבוץ גשר בצפון ועד גשר עבדאללה ליד השפך לים המלח בדרום). בשל בעיות נגישות התבצע המחקר בצד הירדני של הנחל. ממצאי המחקר מלמדים כי השפעתו של הזיהום האורגני הולכת ופוחתת ככל שמתרחקים ממקור הזיהום (בחלק הצפוני של הירדן הדרומי) לכיוון ים המלח. לעומת זאת, מליחות המים עולה באופן ניכר מהצפון לדרום, והנחל עובר תהליך משמעותי של המלחה. עצמתו של תהליך זה הייתה בעבר קטנה באופן משמעותי בשל מיהול המלח במים המתוקים מהכינרת ומהירמוך. בתי הגידול בנחל השתנו מבתי גידול של ספיקות ומהיריות זרימה גבוהות לבתי גידול של זרימה אטית. רוחב תעלת הנחל פחת באופן ניכר, ובמרבית אורכו הנחל מתאפיין בעומקים רדודים למדי. השינויים באיכות בתי הגידול ובאיכות המים מוצאים את ביטויים גם בירידה ניכרת במגוון הביולוגי בנחל. שבעה מינים של צמחי מים טבולים שאפיינו בעבר את הנחל נעלמו ממנו לחלוטין, וכיום אין עוד צמחייה טבולה בירדן הדרומי. הצמחייה הרפירית, שכללה בעבר מינים כערבה מחודרת, צפצפת הפרת, הרדוף הנחלים ועוד, שינתה את אופייה והיא נשלטת כיום כמעט לחלוטין על ידי מינים עמידים למליחות גבוהה כאשל וקנה.

בשל העדר נתונים מהעבר על אסופת חסרי החוליות במרבית אורכו של הירדן הדרומי הושוותה האסופה הנוכחית לאסופה שתועדה בחלקו הצפוני של הירדן הדרומי בשנות השבעים של המאה הקודמת ולאסופה

של שלושה אתרי יחוס סמוכים (הירדן העליון, הירמוך ועיינות צוקים). שתי ההשוואות מלמדות על ירידה של כ-50% בעושר הטקסונים של חסרי החוליות בירדן הדרומי. הירידה באה לידי ביטוי בהיעלמות טקסונים רגישים (למשל שעירי כנף, בריומאים), ורוב הטקסונים שנשארו נחלל הם טקסונים העמידים לתנאים ירודים של בית הגידול.

ממצאי המחקר שפכו אור על ההשפעה השלילית שיש לפגיעה המשמעותית בכמות ובאיכות של המים הזורמים בנחל. למרות מגבלות המחקר הנובעים מקשיי נגישות וממגבלות של עבודה בשטח צבאי סגור, המהווה גבול בין ישראל לירדן (למשל חשש למיקוש), זהו המחקר הראשון שתיעד את מצאי חסרי החוליות לאורך כל הנחל. נתונים נוספים, הצפויים להיאסף בנחל במסגרת העבודות לשיקום המקטע הישראלי של הירדן הדרומי (עד למפגש עם נחל בזק). צפויים לאשש את מסקנות המחקר.

צמחים נדירים בדרום הר חברון

יאיר אור סקרים בוטניים, מושב אמנון

דרום הר חברון הוא אזור מיוחד מבחינת הצומח שלו. בגלל הרום הטופוגרפי 800-900 מטר תנאי האקלים הם: חורף קר מאוד ואילו קיץ חם ויבש, וכמויות הגשמים נעות בין 350 ל-250 מ"מ גשם. זהו אזור מעבר בין האזור הים תיכוני לאזור המדברי. מרובים כאן הצמחים שאזור תפוצתם הוא ערבתי.

בשנים האחרונות התגלו בדרום הר חברון צמחים נדירים רבים. נמצא שבשטח מצומצם למדי קיים אחד הריכוזים החשובים בארץ של מיני צמחים נדירים. עוז גולן הוא שגילה רבים מהצמחים הנדירים בדרום הר חברון. בעקבות התגליות החשובות של צמחים נדירים רבים יזמה רשות הטבע והגנים סקר צמחים נדירים בדרום הר חברון. הסקר החל בשנים 2006-2007 על ידי עוז גולן ועמוס סבח, והמשיך בשנים 2008-2010 על ידי כותב שורות אלה ועמוס סבח. אזור הסקר כלל את אזור זיף ורכס מעון: מנבי יקין דרומה עד בית יתיר והר עמשא וכן את המדרונות היורדים מרכס מעון לכיוון מזרח. בסקרים השתתפו פקחי האזור אביס אתר ורודו זכאי ומצטרפים נוספים שסייעו לנו מאוד במהלך עבודתנו. במהלך הסקרים נמצאו 54 מתוך 60 המינים הנדירים הידועים מאזור זה. 28 מצמחים אלה מופיעים ברשימת המינים הנדירים האדומים, הנמצאים בסכנת הכחדה. בסיוור הסקר נמצאו כמה מינים, שנאספו לפני עשרות שנים באזור ירושלים, ומאז לא נאספו שוב ונחשבו כנכחדים בארץ ישראל המערבית: פומה פרסית, אקינוס ריחני, רכפה כרסנית וסגל תמים. מינים נוספים שנחשבו נדירים מאוד ונודעו מאתרים בודדים בארץ נמצאו בכמה אוכלוסיות, המונות יחד אלפי פרטים. ביניהם: אספקלרית (כיום סגולית) הכלאיים, מניפנית איברית, אנדרוסקי גדולה, קרן יעל סורית ואחרים. מינים נוספים נדירים גם הם נמצאו במספר אתרים עם אוכלוסיות די גדולות.

בית הגידול העיקרי של המינים הנדירים בדרום הר חברון הוא שדות מעובדים או שדות חרושים. בקבוצה זו נמנו צמחים חד-שנתיים, המלווים את שדות התבואה, והם תואמים במחזור חייהם את מחזור העיבוד החקלאי של שדות התבואה. חריש השדות עוזר בעצירת מי הנגר ואגירת המים ומסייע גם בהכחדה של צמחים מתחרים. בית הגידול השני החשוב של מינים נדירים אלו הוא מדרונות סלעיים, שצמחייתם בתה נמוכה, שם מקבלים הצמחים שפע קרינת שמש. חלק ניכר מהצמחים הנדירים של דרום הר חברון הם בעלי אזור תפוצה עולמי אירנו-טורני או דו אזוריים תיכוני אירנו טורני. אין בארץ אקלים יבשתי קיצוני של הרים גבוהים כמו באזור האירנו טורני, וצמחים אלה נמצאים כאן בשולי גבול תפוצתם בגלל התנאים המיוחדים של דרום הר חברון.

התלות של חלק מהצמחים בעיבוד החקלאי של השדות מביאה לכך שאחד התנאים החשובים לשימור אוכלוסיות צמחים אלה הוא המשך קיומה של החקלאות המסורתית באזור. בשטחי הבתה צריך רעייה מבוקרת של העדרים כדי למנוע הכחדה של הצמחייה העשבונית בשנים שחונות. נמצא גם שיש מינים שאוכלוסייתם גדלה עקב הגבלת הרעייה סביב הישובים החדשים, ולכן צריך לשמור על שטחים מוגבלים בלי רעייה. בגלל התנאים הפוליטיים יכולת ההשפעה על העיבוד החקלאי באזור היא מוגבלת וגם אפשרויות הפיקוח על הרעייה הן מוגבלות למדי. לפיכך מומלץ ליצור מאגר זרעים בבנק הגנים במכון וולקני כדי שתהיה בידינו אפשרות לחדש את אוכלוסיות הצמחים הנדירים אם נזדקק לכך. המלצה נוספת היא ליצור אזורי מקלט לצמחים מסוימים ביער יתיר בשיתוף עם הקרן הקיימת לישראל.

למה חשוב לשמור על בתות הספר?

עמוס סבך שמירת הטבע והגנים, איר"ש

ספר המדבר בישראל מוגדר כאזור המעבר בין החבל הים תיכוני למדבר. מבחינה פיטוגאוגרפית מוגדר ספר המדבר כחבל האירנו-טורני - ערבתי (זוהרי 1960). בישראל נמצא הספר בדרום הגולן, במורדות המזרחיים של הגליל העליון ושל הגליל התחתון, במורדותיהם המזרחיים והדרומיים של הרי יהודה ושל מזרח השומרון וכולל את הר הנגב המרכזי. אזור הספר נקבע בשל התנאים האקלימיים והתנאים האדפיים-קרקעיים המאפיינים אותם. במעבר מאזור ההר הים תיכוני מזרחה ודרומה חלה ירידה בכמות המשקעים ומגיעה לכ-200-400 מ"מ (דנין 1970). הקרבה לאזור בקע הירדן, מדבר יהודה ומדבר הנגב משפיעה על אזור הספר ויוצרת בו תנאים צחיחים למחצה. המסלע הבונה את השוליים המזרחיים של הרי יהודה והשומרון בנוי סלעים רכים, והקרקע רנדזינה בהירה וליטוסול מדברי. הספר מהווה את המעבר בין הצומח הים תיכוני לצומח המדברי, ובשל כך הצמחייה שבו מורכבת מכורוטיפים ים תיכוניים ומדבריים. תצורת הצומח האופיינית מוגדרת כבתות ספר. בתות אלו מורכבות מבני שיח נמוכים וצמחים עשבונים.

העושר הרב, במיוחד עושר המינים החד-שנתיים, הוא תולדה של לחצי כ־רחה חזקים בתנאי עקת יובש ובלחץ התערבות האדם - שרפה, כריתה ורעייה. אלה הביאו לידי אבולוציה מהירה וספציאליזם נמרצת של מינים רבים בהווה האבולוציוני (Naveh & Whittaker, 1979; שמידע, 1985). למרות הידוע כי עם המעבר מהאזור הים תיכוני לאזור המדברי ישנה מגמת ירידה במגוון המינים, גילו שמידע ווילסון (1985) כי יש באזור מעבר עלייה במגוון. בגליל נמצא כי עם הירידה בכמות המשקעים יש עלייה במגוון המינים (Naveh and Whittaker, 1979).

צומח אזור הספר בישראל מיון ואופיין על ידי זוהרי (1955). סדרת בתות הספר על שם הבלוטה הגלונית שייכת למחלקת הצומח של החורשים על שם האלון המצוי. בסדרה זו הגדיר זוהרי שלושה אגדים: א. הבלוטה הגלונית, ב. הכלך המצוי ו-ג. הקיפודן והקיצינית. דנין (1970) הגדיר בעבודתו את הצומח של הנגב הצפוני, ושם הוגדר צומח אזור הספר. בשתי עבודות מיפוי: צפון מזרח השומרון (אורשן, נוי מאיר ושמידע, 1975) ודרום מזרח השומרון (סבך, 1991) הושלם מיפוי הצומח של אזור הספר. סבך (1991) מציע מיון חברות בתות הספר בהתייחס לתנאי האקלים והתנאים האדפיים במזרח השומרון.

רשות הטבע והגנים מגנה כיום על למעלה מ-7.6 מיליון דונם שמורות טבע, ומתוכם, פחות מ-12% מייצגים את בתות הספר! ביהודה ושומרון כ-48% מהשמורות מייצגים את אזור הספר. לאזור המעבר נודעת חשיבות בשל העושר במיני הצומח, שהם חלק מהמגוון הביולוגי (Biodiversity). העמקת חקר אזורי הספר עשויה לסמן את האזורים הללו כ'נקודות חמות' (Hot spots). באזורים אלו מצויים אבות מיני צמחי התרבות ולכן נודעת חשיבות רבה לכלכלת האדם. פעילות האדם: רעייה ושרפות באזור הספר במשך אלפי שנים מהוות חלק בעיצוב הצומח. התעצמות מידת השפעת האדם מביאה להרס הצומח ואולי אף לסכנת כליה על חלק מהמינים.

מושב ג' גוש קטיף: מטראומה לאומית לזירה מחקרית

יו"ר: ח"כ אורי אריאל

מ'משימה לאומית' לוועדת חקירה ממלכתית: לשאלת אפיון גישת הרשויות הביורוקרטיות בישראל ליישום תכנית ההתנתקות מגוש קטיף

אליאב טאוב

המחלקה למדעי המדינה, המכללה האקדמית אשקלון; החוג המשולב חברה, אוניברסיטת בר אילן

הספרות מתייחסת למאפיינים שונים של מדיניות המנהל הציבורי בכלל והגמיש בפרט. בשנים האחרונות מורגשת בעיקר השפעתה הגוברת של גישת 'הניהול הציבורי החדש' המכוונת להגברת האוריינטציה העסקית של המנהל הציבורי ולשיפור רגישותו, גמישותו ויכולתו להגיב לשינויים בדרישות האזרחים. במסגרת הרצאתנו נבקש לבחון ולאפיין היבטים שונים בהתמודדות הביורוקרטיה בישראל עם השלכות תכנית 'ההתנתקות' על סוגיות דת, קהילה, תעסוקה והתיישבות זמנית וקבועה. סוגיות אלו ינותחו ויושוו בהקשר למדיניות הביורוקרטיה שנקטה כלפיהן לפני ההתנתקות, לאחר ביצוע ההתנתקות והמעבר למגורים זמניים (קראווילות) ולבסוף לאור המלצות ועדת החקירה. על רקע זה ובהתבסס על דו"חות, פרוטוקולים, תכתובות, נאומים, פסיקות משפטיות, חוקים, דיונים בכנסת והחלטות שרים נבחן האם הביורוקרטיה בישראל פעלה מלכתחילה לצמצום הנוקשות בתהליך ההתנתקות, והאם נעשו ניסיונות להגמיש את המדיניות לאחר מעשה וכפועל יוצא מכך לגבש פתרונות שעלו או לא עלו בקנה אחד עם צורכי האזרחים.

בחירת תכנית 'ההתנתקות' למקרה הבוחן נעשתה מתוך הנחה (המתבססת על מבקר המדינה וועדת החקירה הממלכתית) כי בין האזרחים, קרי תושבי גוש קטיף, לבין הביורוקרטיה הישראלית קיים פער מעשי עמוק ומהותי הגורר מחלוקת ציבורית. מפעו זה נלמד על דרכי המנהל המודרניות בישראל ועל מרכזיותו בעולמם של יחידים ושל קהילות. במחקר קיימת עד היום התייחסות לכמה זוויות של ההתנתקות: אידיאולוגית, פסיכולוגית, כלכלית, משפטית, תקשורתית, צבאית ופוליטית, אך טרם נעשתה עבודה מעמיקה בכל הנוגע למגמות במדיניות ובדפוסי הניהול הביורוקרטיים בישראל המתייחסים לשירות לאזרח, לאחריות כלפיו ולהיענות ולתגובות לצרכיו.

ההתנתקות מחבל עזה ומצפון השומרון: הוויכוח על סרבנות

שלומית אשרי-שחף המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הרצאה זו היא חלק מעבודת דוקטורט הבודקת את הארגומנטציה האמפירית בעד ונגד 'סרבנות', שעלתה בשלושה ויכוחים על 'סרבנות' בישראל: 'יש גבול' במלחמת לבנון הראשונה (1982-1985), 'אומץ לסרב' (ביחד עם 'יש גבול') באינתיפאדה השנייה וארגונים, כגון 'מטה חומת מגן', 'הלב היהודי', 'המטה העולמי להצלת העם היהודי', 'מנהיגות יהודית', 'חוננו', במאבק ב"תכנית ההתנתקות מחבל עזה וצפון השומרון" בקיץ 2005. מטרת המחקר היא להציע תיאוריה חדשה על סרבנות, שתהיה מבוססת על ארגומנטציה מגוונת שעלתה בוויכוחים בישראל ותצביע על מוגבלויותיהן של תיאוריות קיימות על סרבנות, המבוססות רק על ערכים ליברליים.

המאבק בהתנתקות נבע מהתנגדות לנסיגה ישראלית חד-צדדית, שהייתה כרוכה בפינוי יישובים על יושביהם והביאה לסיומה של "נוכחות ישראלית קבועה של כוחות ביטחון ישראלים" בחבל עזה ובצפון השומרון. לעומת מאבקים קודמים, הראשוניות של מאבק זה הוא בכך שהיה נגד נסיגה שכללה פינוי יישובים על יושביהם (עקירה, גירוש), שנעשתה באופן חד-צדדי וללא הסכם. גם היקף המאבק ועצמתו היו יוצאי דופן. המאבק בהתנתקות בא לידי ביטוי בדרכי מחאה שונות כולל 'סרבנות'. הוויכוח שהתעורר בישראל היה רב עצמה, ובתוך ציבור המתנגדים לתכנית 'ההתנתקות' התקיים ויכוח נוקב במיוחד.

'סרבנות' היא המילה המקובלת בשיח הלא-אקדמי למונח 'מרי אזרחי' (Civil Disobedience). מרי אזרחי הוא אחד הסוגים של אי-ציות לחוק, אשר נוצר מתוך דילמה מוסרית שהאזרח נתון בה. מהותה של הדילמה היא בצורך להכריע בין שתי מחויבויות ערכיות של האזרח, שלעיתים נמצאות בקונפליקט זו עם זו: המחויבות לציית לחוק מצד אחד והמחויבות למצפון, למוסר, לערכים מסוימים או לאמונה דתית, מצד שני. מרי אזרחי הוא מעשה מעורר מחלוקת במשטרים דמוקרטיים בשל המתח שנוצר בין ההכרה במחויבות של הפרט למצפון, לערכיו או לאמונתו הדתית, לבין המחויבות לציית לחוק, המושתתת על ההנחה כי היא מוצדקת מעצם היות המשטר דמוקרטי. לכן כאשר מתרחש מרי אזרחי, מתעורר בד בבד ויכוח ציבורי. לביצוע תכנית 'ההתנתקות' מחבל עזה וצפון השומרון במהלך חד-צדדי התלווה שיח ציבורי סוער על מרי אזרחי. הטוענים בעד ונגד סרבנות, שעלו במסגרת המאבק בהתנתקות הם הנושא של הרצאה זו.

זיכרון, הנצחה ופינוי יישובים: המוזיאונים ומרכז המבקרים המנציחים את גוש קטיף ואת חבל ימית

עודד שי המחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן גוריון

למן התקופות הקדומות ועד ימינו, המוזיאון, למרות היותו מקום המציג חפצים, עומד ונשאר בבסיסו הרעיוני, שמבדילו ממצבור של חפצים שנאסף באקראי. ההגדרה המקובלת כיום למושג מוזיאון היא: מוסד קבוע שלא למטרות רווח, הפועל בשירות החברה ותורם להתפתחותה. המוזיאון הפתוח לציבור רוכש, משמר, חוקר, יוצר קשר עם הציבור ומציג למטרות לימוד, חינוך ועינוג עובדות מוחשיות על הקשר בין האדם לסביבתו. ההגדרה נוספת, המציבה את המוזיאון בין המוסדות שמעצבים תרבות מסוימת, היא: "מקום שבו אנשים אוספים ומציגים קטעים של עברם, עולמם, חלומותיהם ותפיסת חייהם. המוזיאון מייצג את מחויבות האנשים לגלות ולזכור מי הם, מאין באו, ומהו טבע עולמם. המוזיאון מעניק משמעות לחייהם והזדמנות להבהיר את עולם ערכיהם והתכוונותם לעתיד".

בהרצאה זו נבחן כיצד קבוצות שעברו משבר חברתי הפועלות בחברה הישראלית מתמודדות ומבטאות את עצמן בשני מוזיאונים ובמרכז לתיעוד ולתודעה, שהוקמו בעקבות פינוי היישובים בחבל ימית בשנת 1982 ובגוש קטיף בשנת 2005. למסגרת זו ניתן למנות את הקמת מרכז קטיף - המרכז לתיעוד ולתודעה גוש קטיף שעל ידי ועד מתיישבי גוש קטיף בניצן, מוזיאון גוש קטיף בירושלים ומוזיאון 'הגדת חבל ימית' במושב דקל. כמו כן נתאר את המוזיאונים, את מרכז המבקרים ואת האוספים, שהוקמו לאחר פינוי היישובים על פי החלטת ממשלות ישראל, ואת מידת השפעתם על החברה המקומית. ייבחנו הקשר בין הקמת המוזיאונים והמרכז לתיעוד ולתודעה גוש קטיף בתקופה הנדונה לבין יזמה אישית, לאומיות, הבניית זיכרון, אמנות, תרבות וחינוך.

עמדת משפחות שכולות ביחס להעתקת קברים מגוש קטיף

דבורה רוזן ואבי ששון החוג ללימודי ארץ ישראל, המכללה האקדמית אשקלון
תכנית ההתנתקות של ממשלת ישראל, אשר נכפתה על מתיישבי גוש קטיף בשנת תשס"ה, כללה גם העתקת בית העלמין שבו נקברו יקיריהן של משפחות מהגוש. ארבעים ושמונה חללים נטמנו בבית העלמין בגוש קטיף. עם הזמן, עזבו חלק מהמשפחות את גוש קטיף לפני תכנית ההתנתקות. המשפחות קברו את יקיריהן מתוך אמונה שהן מביאות אותם למנוחת עולמים בבית עלמין של קבע. האמנם? לראשונה במדינת ישראל נכרכו יחדיו עקירת יישובים עם עקירת מתים מקברים. על פי רוב מוחלט כמעט של פוסקי ההלכה, עולה שבנסיבות מסוימות יש להתיר פינוי קברים. העדר תכנית ברורה של הפינוי עצמו והעברת בית העלמין יצרו מצב של אי וודאות, בלבול, זעם ותסכול בקרב המתיישבים שנאבקו אותה עת על קיום בתיהם ויישוביהם באתרם.

הרצאה זו עוסקת במשפחות שחוו טראומה כפולה: עקירה מביתן, נחלתן ומפעל חייהן ועקירת קבר יקירן, שהיווה עבורן בית שני, מבית העלמין, על סמך מחקר שבחן חתך של עשר משפחות. נתייחס לעמדת

ההלכה לגבי פינוי קברים בכלל והוויכוח ביחס לפינוי קברים מגוש קטיף בפרט. נציג את עמדת המשפחות לגבי העתקת הקברים בעת העקירה מגוש קטיף ונבדוק האם חל שינוי בעמדתן חמש שנים לאחר ההלוויה השנייה. כבר עתה ניתן לקבוע כי אין עמדה קולקטיבית של המשפחות בסוגיה כואבת זו, וגם בקרב בני זוג מצאנו דעות שונות בנושא.

הערות על הדה-פוליטיזציה שבשיח הרווחה

מגיב: אודי לבל המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון ומו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

במה שמכונה המצב ה'פוסט-מודרני' קיימת נטייה הולכת וגוברת להעניק משקל ציבורי/תקשורתי לסוגיות רווחה ושיקום המבליטות את קרבנותו של הפרט כתוצאה מתוקפנותה של המדיניות הציבורית. ביטוי לתופעה זו מקופל בחקר הוויקיטימולוגיה שהתגבש לכדי דיסציפלינה פרדיגמטית המיוצגת בשלל ענפי מדעי החברה המסורתיים. בהתאמה, גם בזירה התרבותית והתקשורתית הקרבן הוא זה הזוכה לתשומת לב מרבית כמושא מחקרי ודיסקורסיבי. ההתמקדות בו עשויה להוביל להתאמות מדיניות, במיוחד בכל הקשור לשינויי הקצאת המשאבים הסמכותית לטובת שיפור רווחתו, שיקומו ושדרוג מצבו בתחום הדיור, הבריאות, התעסוקה, הביטחון הסוציאלי ועוד. ההרצאה מעוניינת להזהיר מפני תהליך זה ולחשוף כי צדו האחר של מטבע האינדיבידואליזם הנו הדה-פוליטיזציה. קרי שיח החוסן הפרטי עשוי לכרסם בשיח החוסן הלאומי. הכוונה לכך כי לשביעות רצונה של ההגמוניה, בעיות חברתיות מהותיות - שמקורן בסדר החברתי, בקבלת ההחלטות הפוליטית, במרחב המחקרי של האסטרטגיה, מדעי המדינה, הממשל והרעיון המדיני - הופכות לסוגיות רווחה הנדונות במרחב המחקרי של העבודה הסוציאלית והפסיכולוגיה השיקומית. המרות אלה אמנם מציפות סוגיות ציבוריות, אך הן צובעות אותן כבעיות פרטיות ולא ריבוניות, מתוך אמפתיה ליחיד אך תוך הסוואת מקור מצוקתו וקרבנותו. ההרצאה תמחיש תמאטיקה זו ותעלה הרהורים על שיח הטראומה והמצב הישראלי בעקבות ההתנתקות תוך דיון השוואתי בסוגיות נוספות.

מושב ד' מים וסביבה ביישובי ההר ובקעת הירדן

יו"ר: פרופ' עמוס פרומקין האוניברסיטה העברית בירושלים

סובב דינמי של אזור ים המלח במחוזים הגלציאליים האחרונים: מבט דרך משקעי מערות גיר

עמוס פרומקין¹, סורין ליסקר², אנטון וקס³, מירה בר מטיוס³ ורועי פורת¹

1 המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

2 מדעי כדור הארץ, אוניברסיטת אוקספורד, אנגליה

3 המכון הגאולוגי, ירושלים

ספלאותמים (נטיפים וזקיפים) שתוארכו בעזרת אורניום-תוריום שקעו במערות אחדות באזור ים המלח בין 12-354 אלף שנים לפני זמננו, בעיקר בתקופות הקרח האחרונות (MIS 6, 2-4). משקעים אלה אינם שכיחים, הם מייצגים אקלים לח באתרי ההשקעה יחד עם ריכוז מים דרך סדקים. סטרומטוליטים (משקעים גירניים של אצות) שתוארכו באותה שיטה מעידים על מפלס גבוה של אגם הליסאן באגן הניקוז של ים המלח בתקופת הקרח האחרונה (MIS 2-4). תקופה לחה במיוחד החלה לפני כ-38,000 שנה. צירוף שתי העדויות מלמד כי הסובב היה לח יחסית בתקופות הקרח האחרונות לעומת התקופות הבין קרחוניות. מדובר בצירוף של עלייה בכמות המשקעים בצפון הארץ ובמרכז (התורמים את עיקר מימי האגם) יחד עם ירידה בטמפרטורות וירידה באידוי.

איתור מקורות מים חלופיים ליישובי גב ההר: שילה כמקרה בוחן

אלעד דפני¹, אלישיב דרורי² וקובי אנקר²

1 אקולוג הנדסה בע"מ, רחובות

2 מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

אספקת המים ליישובי גב ההר מבוססת כיום על מספר קידוחי מקורות ישנים, שבמקרים רבים מתקשים לעמוד בדרישות המים ההולכות וגוברות בצד הפחת המתגבר. על בסיס הניסיון המצטבר נראה כי ניתן לענות על הביקוש על ידי קדיחת קידוחים חדשים לאופקים עמוקים בקרבת היישובים עצמם. כל קידוח יהיה לעומק רב ובעל ספיקה קטנה יחסית, שתספק את הדרישה המקומית בלבד. סקר היתכנות לקדיחת קידוחי מים ניסיון בספיקה נמוכה נעשה באזור היישוב שילה לבקשת הוועדה החקלאית לאזור שומרון ובנימין, ביזמת מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן ובמימון המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון. היישוב שילה מצוי בקצה קו אספקת המים של מקורות. תשתית הקו מיושנת, והיא מאופיינת בספיקת חסר אשר יחד עם התחברויות פירטיות רבות לאורך הקו היא הופכת לצוואר בקבוק בפיתוח ההתיישבות והחקלאות באזור. בסקר שנערך אותרו שלוש נקודות קדיחה אפשריות לקידוחים חדשים. נקודות אלו סומנו תוך התחשבות בשיקולים תברואתיים וסטטוטוריים מלבד השיקול ההידרו-גאולוגי המנחה.

איכות מיפוי ממוחשב של אגני ניקוז בסובב עירוני הררי קארסטי (אריאל), תלות בדיק מודל הגבהים הדיגיטלי

ניצן נאמן^{1,2}, יעקב אנקר², יצחק בננסון¹, משה ענבר³ ואלכסנדר גימבורג²

1 החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב

2 מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

3 החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה

תהליך העיור - בעולם בכלל ובארץ בפרט - גורם לשינוי משמעותי בשיעורי הנגר העלי ומייצר נפחי מים גדולים. שינויים אלה ניכרים במיוחד באזורים קארסטיים שבהם אחוז הנגר העלי הטבעי הוא קטן ומגיע ל-3%-2 מסך המשקעים. בורימת מים בנחלים הרריים קיים איבוד של מים כתוצאה מחידור לתת הקרקע.

מחד גיסא איבודי תמסורת אלה יכולים להכיל את כלל הנגר, ומאידך גיסא עודפי תמסורת עלולים לגרום נזקים משמעותיים במורד הזרימה. תהליך לימוד וחיוזי רכיביה השונים של מערכת ההידרולוגית עירונית כולל התאמת מודלים לתרחישים שונים. מיפוי אגני הניקוז של מרחב המודל הוא שלב ראשון ליישום מתודה, כאשר בבסיס שלב זה מצוי מודל גבהים דיגיטלי (DEM). בשלב זה במחקר זה נבחנו השפעת רזולוציית מודל הגבהים על דיוק מיפוי אגני הניקוז. ההשוואה בוצעה על ידי הפעלת פונקציית מיפוי אגני ניקוז של פלטפורמת HMS-HEC ברזולוציות של 25 מ', 10 מ' ו-5 מ' ו-1 מ'. מהשוואת המיפויים עולה כי המיפוי ברזולוציה הנמוכה החסיר את אחד האגנים הראשיים, וגם נתיבי הזרימה לא תאמו את המצב בשטח. ברזולוציה של 10 מ' מופו כל אגני הניקוז העיקריים, ולמעט מעלה האגן גם נתיבי הזרימה תאמו את המציאות. מיפויי אגני הניקוז ונתיבי הזרימה ברזולוציות של 5 מ' ו-1 מ' היו דומים מאוד כשברזולוציה הגבוהה ייתכן מצב של פירוט יתר. לפיכך הרזולוציה המיטבית למיפוי אגנים ונתיבי זרימה באזור עירוני הררי קארסטי כדוגמת העיר אריאל היא של חמישה מטרים.

טיפול אנטימיקרוביאלי במי שפכים של יישובי השומרון

פאינה נקונצ'ני^{1,2,3}, ישעיהו ניצן² ומרינה ניסנביץ¹

- 1 המחלקה להנדסת כימיה, ביולוגיה וחומרים, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון
- 2 המחלקה להנדסת כימיה, ביולוגיה וחומרים, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון; מ"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן והמחלקה למדעי החיים, אוניברסיטת בר אילן
- 3 המחלקה להנדסת כימיה, ביולוגיה וחומרים, מ"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

מרבית ההתיישבות היהודית בשומרון ממוקמת באזור גב ההר. מצב זה גורם להתנקזות הנגר ממרחב הישוב לאזורים נמוכים יותר. תחת תרחיש זה איגום והפניית מי נגר לשבה במרחב היישובי אינה כלכלית. לעומת זאת, השבת שפכים מטופלים להשקייית עצים וגינות נוי נראית מוצדקת. שפכים לאחר טיפול ראשוני עשירים בחומר אורגני שיכול להחליף דישון יזום. הבעיה העיקרית ביישום השיטה היא הימצאות חיידקים פתוגניים המהווים סכנה בריאותית שמחייבת שלב של חיטוי השפכים. שיטות החיטוי הקיימות מבוססות על שימוש בחומרים תוקפניים שנותרים במים לאחר הטיפול. כחלופה לשיטות הקיימות אנו מציעים להשתמש בתרכובות משופעלות באור (PS) המקובעות בפולימר. השיטה משלבת שלושה מרכיבים: אור השמש לעירור ה-PS, חמצן מומס במים הקולט אנרגיה מה-PS ומשמיד חיידקים וה-PS המקובעים בפאזה מוצקה. הטיפול אינו דורש הכנסת חומרים נוספים למים המטופלים. במחקר הנוכחי נבדקה פעילות אנטימיקרוביאלית של PS מסוג Methylene blue ו-Rose bengal המקובעים בפוליסטירן (Ps) על גימות השפכים מהעיר אריאל. התוצאות הראו כי קיבוע של ה-PS בפולימר אינו פוגע בפעילותם הפרוטורדינמית. ה-PS המקובעים (PS/Ps) גורמים לירידה משמעותית בריכוז החיידקים עד להשמדתם המוחלטת. מבריקת פעילות ה-PS/Ps במשטר רציף עולה כי הם שמרו על יכולת השמדת חיידקים במשך שבועיים. על סמך ממצאי המחקר אנו מציעים פתרון עקרוני לבעיית ההשקיה ביישובים הקטנים על שימוש בשפכים המטופלים ב-PS/Ps.

בדיקת השפעת ביצוע טיפולים משמרי קרקע על כימיית מי טפטוף במערת סוף

יעקב אנקר¹, אולגה סובורובה¹ וגיל אשל²

- 1 מ"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן
- 2 התחנה לחקר הסחף, משרד החקלאות

החקלאות המסורתית לאורך שדרת ההר מהווה דוגמה לחקלאות בת קיימה המתנהלת בהפרעה מינימלית לסובב הטבעי. התפתחות החקלאות באזור בעשור האחרון אופיינה ביישום שיטות חקלאות מתועשת. ניתוח ההשפעות הסביבתיות של מגמה זו מראה כי למגמה זו השפעה שלילית על הסובב הטבעי ואף על איכות בית הגידול החקלאי. הבעיות המרכזיות כוללות הגברת פוטנציאל הזיהום לאקוות ההר המספקת כשליש מכמות המים השפירים של ישראל וגם הגברת סחף. מי נגר המחלחלים לתת הקרקע באזור, מעשירים את מי התהום ומהווים רכיב עיקרי במנגנון המילוי החוזר. חידור מים ומזהמים למי התהום

נעשה דרך שכבת הקרקע, התווך הבלתי רווי והאזור הפריאטי. לפיכך, ללימוד השפעת טיפולים חקלאיים בכלל וטיפולים מסורתיים ברי קיימה בפרט יש חשיבות רבה בהערכת כמותם, זמינותם ומניעת זיהומם של מי האקווה. לימוד השפעת טיפולי קרקע משמרים על מי התהום נעשה במערת סוף, המשמשת חלון לתווך הוודווי. במחקר נדגמים מי הטפטוף מחלקות ניסוי אשר בפני השטח מעל למערה, שטופלו בחיפוי בגזם גרוס וחריש מסורתי, וחלקה שלישית שמשה כביקורת. תוצאות ראשוניות של עונת הדגימה הראשונה מלמדות כי בכל החלקות הייתה ירידה מסוימת במליחות המים בחודשים אוקטובר-נובמבר. מליחות החלקה החרושה וחלקת הביקורת דומה (כ-200 מג"ל), ומליחות החלקה המחופה נמוכה מעט (כ-140 מג"ל). בחלקת הביקורת ובחלקה המחופה יש מגמת המלחה מסוימת שאינה קיימת בחלקה החרושה ונגרמת כתוצאה מהמסת סלע האם.

מושב ה' ארכאולוגיה והיסטוריה של תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד

יו"ר: פרופ' זאב ספראי אוניברסיטת בר אילן

מיפוי מערכות חקלאות בשולי הרי יהודה ושומרון

מרדכי היימן המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר אילן ורשות העתיקות

בשנה החולפת נמשך, זו השנה השישית, פרויקט מיפוי מערכות חקלאות מטעם רשות העתיקות והמחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן. המיפוי התמקד בשולי הרי יהודה ושומרון באזורים, כגון אמציה, מודיעין, ראש העין וצור נתן. מיפוי מערכות החקלאות מתבצע בעזרת GPS ונועד ליצור בסיס להמשך מחקר סביבתי בינתחומי נתמך GIS.

תוצאות המיפוי בשנה החולפת, בדומה לשנים הקודמות, מצביעות על שתי מערכות חקלאות שונות שהתקיימו זו בצד זו במאות השישית והשמינית לספירה: מערכת אחת כוללת שדות אלוביאליים ומתקנים חקלאיים חצובים בסלע, הפזורים במרחק של עד כמה מאות מטרים מסביב לכפרים בגדלים שונים. זוהי התרבות החקלאית האוטוכטונית של חבל ההר החל בתקופת הברזל וכלה בתקופה המוסלמית הקדומה. מערכת שנייה כוללת אלמנטים המיוחדים למדבר ולספר המדבר, כגון: ואדיות מדורגים הניזונים מנגר מדרונות, תלוליות אבנים, גתות תעשייה ושומרות רבועות. ככל המקרים נמצאו מערכות אלה בשולי מנזרים וכנסיות שתוארכו למאות 6-8 לספירה.

בחינת מיקום הכנסיות והמנזרים בתוך היישובים האוטוכטוניים או בקרבתם מעלה מספר השערות לגבי יחסי הגומלין בין ההתיישבות בראשות הכנסייה הביזנטית לבין האוכלוסייה המקומית היהודית והשומרנית. בין השאר מסתבר שתפוצת הכנסיות והמנזרים צפופה באופן מיוחד באזורי הרי יהודה והשפלה ודלילה בהרי שומרון. הממצאים האחרונים חיזקו את ההשערה שהגבול בין פלשתינה השלישית לפלשתינה השנייה נמצא באזור שמצפון לקריית גת.

כפר יהודי מימי בית שני באל ח'רבה-שהם

עפר שיאון רשות העתיקות, ירושלים

האתר אל ח'רבה שוכן על גבעה סלעית ממזרח ליישוב שהם, ממערב וסמוך לכביש המחבר את צומת רנתים מצפון וצומת נבלט מדרום. האתר ממוקם בשוליים המערביים של הר אפרים - הרי שומרון או הדרום השומרון. נחפרו 20% משטח האתר, ובהם נחשפו: בתי בד, מבני ציבור, גתות, מבני מגורים ומתקנים מן התקופות הרומית הקדומה, הביזנטית המאוחרת והמוסלמית הקדומה. על פי ממצאי החפירה, נושב האתר בתקופה ההלניסטית כחלק ממערך יישובי משגשג באזור, שהחל כבר קודם - בתקופת הברזל. בתקופה ההלניסטית, במאות השלישית והשנייה לפנה"ס נחשפו מבנים ומתקנים שהיו חלק מבית חווה או כפר ככל הנראה. מרד החשמונאים והזעזועים שבאו בעקבותיו: כיבושי ערים ומאבקים חוזרים ביניהם של היונתן, שמעון, הורקנוס וינאי, היו ככל הנראה סיבת ההרס של אמצע המאה השנייה לפנה"ס.

הרס האתר ובנייתו המידית - משכבה מעידים על המתישבים החדשים שבנו בו. כלי האבן והממצא הקראמי מורים, ככל הנראה, על זהותם היהודית. תחילתה של תקופה חדשה נמצאה בתולדות האתר, תקופת שגשוג ששיאה אירע בשלהי ימי הבית השני - בימיו של הורדוס. באתר הוקם יישוב כפרי שרק שוליו נחשפו במסגרת החפירה הנוכחית. על פי החפירות האמורות, לא ניתן לקבוע את גודלו, אך הוא איננו גדול מ-14.5 דונם-תחום השתרעותו המרכזי של האתר. האתר ניטש במרד הגדול, אם כי לא בחורבן אלים; ולא חזר עוד לימי זוהרו הקודמים. בתקופה שבין המרירות נמצאה עדות לנוכחות מינורית. האתר עמד בשיממונו עד לראשית התקופה הביזנטית במאה הרביעית לספירה; אז נמצא גל התיישבות נרחב באזור כולו בו הוקמו יישובים גדולים ומפותחים. אמצעי הקיום העיקרי של תושבי האתר (להלן), כמו באתרים אחרים באזור, היה גידול גפנים שנועד גם ליצוא. המקורות היהודיים מעידים על איכותו של יין

בית רימה ובית לבן המרוחקים מספר קילומטרים בודדים מאל חרבה. הפעילות באתר פחתה עד כי חדלה במהלך המאה השישית לספירה. ייתכן שחוסר היציבות שאפיינו את האזור במאות החמישית והשישית לספירה, בשל מרידות השומרונים, השפיעה בין היתר גם על האתר האמור.

צריכת הבשר בקרב היישוב היהודי בירושלים וביהודה בשלהי ימי הבית השני

רם בוכניק המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

מחקר מקיף של שרידי עצמות בעלי חיים מחבל יהודה וירושלים שבמרכזו חושף מידע חדש על דגמי צריכת הבשר והשחיטה שהונהגו בעיר המקדש ובעורפה החקלאי בשלהי ימי הבית השני. מן הממצא עולה כי תושביהם היהודיים של ירושלים ויהודה שמרו בקפדנות על האיסור לאכול חיות טמאות כדוגמת החזיר והסוס, בניגוד לחברות רומיות בנות התקופה. כמו כן התגלתה הקפדתם של התושבים היהודיים על דפוסי שחיטה שיטתיים הנאמנים לצייווי ההלכה. הקפדה זאת מוצאת את ביטוייה בין השאר באחידות גבוהה כסימני השחיטה והחיתוך שנתגלו על העצמות ובבחירה מכוונת של חלקי גוף למאכל. בהרצאה אתמקד בהרכב חיות המשק והבר המתגלה בירושלים ובאתרים שונים ביהודה, כגון שועפט, תל אלפול ובורנאט, שהיוו את עורפה החקלאי. חשוב לציין כי בעוד שרידי חיות המשק מאפשרים לשחזר את כלכלת החי הקדומה, הרי שלימוד מאפייני הנוף והסביבה הטבעית מתאפשר הודות לניתוח שרידי חיות הבר. נושא צריכת הבשר בקרב היישוב היהודי בן התקופה מובהר בעבודה זו בעזרת הוספת נדבך ארכאולוגי נוסף למקורות התורניים בני התקופה. זאת בניסיון להכיר לעומק את ההקשר התרבותי והסביבתי בו פעלו תושבי יהודה וירושלים בשלהי ימי הבית השני.

היבטי מנהיגות, ניהול ומנהל בתקופת מרד בר-כוכבא

בן ציון רוזנפלד ויהושע וייסטון המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר אילן

תוצע גישה פרשנית חדשה כוללנית להבנת היבטי מנהיגותו של בר-כוכבא והמערכת הניהולית והמנהלית שלו בסיוע כלי מחקר בין תחומיים מתחום מדעי הניהול. ראייה חדשה זו, המסתייעת בהישגי המחקר ההיסטורי המעודכן, מובילה אף לחירושי משנה בסעיפי הדיון השונים, שאף כי רובם נדונו במחקר לעומק, הם זוכים לעדנה כחלק מראייה מערכתית מקיפה של המרד. בחלק הראשון נגדיר מהי מנהיגות וסוגיה השונים, המקורות והכישורים הנדרשים ליכולת המנהיג להנהיג, מה נדרש המנהיג לעשות כגון הצגת חזון ויצירת אמון בו, הצבת יעדים וקביעת סדרי עדיפויות. הדומה והשונה בין תפקידי המנהיג לתפקידי המנהל, הגדרת מערכות המנהל בארגון וניהולן בפועל תוך האצלת סמכויות על רמותיה השונות ויתרונותיהן. בחלק השני נסקור את מנהל הקרקעות של ממשל בר-כוכבא ואת דרכי עבודתו על פי התעודות מימי המרד. בהמשך נציג את המנהל הכספי-מסחרי ונראה כי הם פועלים בהתאם לעקרונות הניהול שהוצגו. כך למשל נשווה את דעות החוקרים הסוברים כי פעלה מטבעה מרכזית אחת ולצדה מטבעה משנית, עליהן פיקחה רשות טביעת המטבעות תוך הפעלת בקרה ניהולית. נעבור לדיון על מנהיגות בר-כוכבא שתוגדר ככריזמטית, ויש לכך סיוע מהמקורות המתייחסים למרד. בר-כוכבא ביסס את מנהיגותו בעזרת מנהל מסודר ומאורגן, כשנתיים לפני המרד, ויצר מערכת פיקוח ותיאום באזור הגאוגרפי הארוך בו הוקמו מערכות המסותר. נסקור את האגרות וננסה להראות כי בר-כוכבא הרחיב את מסגרת מנהיגותו - כשילוב בין מנהיג על בעל חזון, ראייה אסטרטגית ומתווה דרך, לבין מנהיג מנהל, המקבל החלטות, מתווה ומיישם אסטרטגיה באמצעות האצלת סמכויות - לכדי התוויית כלל המדיניות בנושאים הצבאיים והאזרחיים. כן נציג מבנה ארגוני משוער של ממשל בר-כוכבא.

הנסיבות שהביאו לתוספת "הטוב והמטיב" בברכת המזון - הבנה חדשה

מדרכי כסלו ואורית שמחוני הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בר אילן

שרידי מזון מגוונים, שנשארו מהארוחות האחרונות שאכלו מורדי בר־כוכבא, התגלו לאחרונה במערות מפלט במדבר יהודה. לאחר שהרומאים התאוששו מהתבוסה הקשה בראשית המרד והחלו לרדוף ולהשמיד את היהודים בחמת זעם, נמלטו הפליטים מהערים ומהכפרים אל מערות מפלט, מצוידים בכלי נשק ומזון למספר שבועות. כשאזל המזון, נאלצו יושבי המערות לתור אחר אוכל מכל הבא ליד ולהיעזר בתושיית שדה בבחירת צמחי בר מזינים ואף מינים, הנאכלים רק בשעת מצוקה, ולהכין אותם למאכל בעזרת אש ללא עשן - מבלי להיתפס. אכן, הרומאים הרגו יהודים רבים מאלה שברחו למערות, אבל חלק ניכר מהמורדים הצליח לשרוד.

במערת אביאור, במערת הסנדל, במערות הרומח, במערות צבר והר ישי, במערת הברכה, במערות נחל ערוגות ובמערת המטמון נמצאו שרידי מזון הכוללים חיטה, שעורה, זיתים ותמרים, המשמשים את האדם במשך כל השנה, ובנוסף פרות של אלה אטלנטית, אלונים, גופנן, עוזר ורימון המבשילים בסתיו ואף בחורף. אלון התבור ראוי לציון מיוחד כי העצים פזורים ברחבי הארץ והיבול רב; הבלוטים הגדולים מבשילים באמצע החורף, בשיאה של עונת המחזור במזון טרי מן הצומח, והכנתם פשוטה - בישול או קלייה. השימוש בבלוטים כמזון אפשר למורדים לשרוד את החורף וליהנות מהצמיחה הרעננה של האביב. מסקנה זו נתמכת על ידי מגוון של ממצאים ארכיאולוגיים נוספים.

שרידי המזון שנמצאו במערות המפלט שופכים אור חדש על ההיסטוריה של עם ישראל לאחר חורבן הבית השני, ומעידים שהמרד לא הסתיים בנפילת ביתר בתשעה באב, אלא חודשים ארוכים אחרי כן. יתרה מזו, המרד לא הסתיים בקיץ שנת 135 עם חורבנה המלא של ארץ יהודה והריסתה של ביתר עם עשרות אלפי הרוגים, שהרומאים לא הרשו לקבור אותם, אלא באביב שנת 136 עם זיק של תקווה. השערתנו היא שהצבא הרומי הגדול החל לעזוב את יהודה בתום סערות החורף בים התיכון ותהליך זה הושלם סביב ל"ג בעומר. לאחר שהצבא הרומי סיים את רדיפתו אחרי היהודים ועבר למשימות אחרות ברחבי האימפריה, הגיחו המורדים מתחת לאדמה במספר רב מעבר לצפוי, ושמרו על הגחלת של עם ישראל בארץ יהודה. לכבוד המאורע המפתיע הזה תיקנו ביבנה תוספת מיוחדת בברכת המזון - "הטוב והמטיב" (בבלי, ברכות מח, ב, ומקבילות), שאומרים אותה עד היום.

אכן, אחד המעשים הראשונים של הניצולים היה הסרת החרפה מעל עם ישראל וקבורת הרוגי ביתר, אבל מעשה הקבורה אינו מהווה את הסיבה היחידה לתוספת "הטוב והמטיב" בברכת המזון. ברכת "הטוב והמטיב" לא נתקנה רק לזכר קבורת הרוגי ביתר, כפי ההסבר המקובל. לדעתנו, נתקנה ברכה זו גם לכבוד הצלתם של רבים ממורדי בר־כוכבא, שהביאה לשיקומו של עם ישראל. כאמור, מסקנה זו נובעת בעיקר מניתוח הממצאים הבוטניים שהתגלו במערות המפלט במדבר יהודה.

מושב ו' צמחי מרפא, דבש ויין בשומרון

יו"ר: פרופ' דן איזיקוביץ אוניברסיטת תל אביב

השפעות פסיכיאטריות וביוולוגיות של תמציות מצמחי הלבונה והמררוה המרושתת

ד"ר אלברט פנחסוב המחלקה לביוולוגיה מולקולרית, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

בעשורים האחרונים התפשטה תופעת הדיכאון בבני אדם לכדי מגפה. מן המחקרים הקיימים התגבש קונצנזוס לפיו הפרעת הדיכאון מושפעת משינויים בוויסות מוליכים עצביים, ועל כן הטיפול המוצע לאדם הסובל נעשה באמצעות תרופות נוגדות דיכאון על בסיס התערבות במנגנונים של המוליכים העצביים, כגון: סרוטונין, דופאמין ונוראדרנלין. לתרופות נוגדות דיכאון ישנן הרבה תופעות לוואי, ופעילותן מתבטאת רק לאחר תקופה של שבועיים עד שישה שבועות לאחר הטיפול. יתרה מכך, יעילות התרופה בקרב האוכלוסייה כולה אינה מספקת; 30% מן המטופלים אינם מגיבים לתרופה כלל. על כן, הטיפול בדיכאון מצריך מחקר רחב יותר הנשען על מרכיבי צמחים כאלטרנטיבה לנוגדי הדיכאון הקיימים. אכן, מחקרים קליניים מצביעים על כך שצמחים מסוימים פעילים יותר מאשר תרופות נוגדות דיכאון רגילות. במעברתנו נבדקה לאחרונה פעילויות נוגדת דיכאון של שני מרכיבים צמחים הידועים כבעלי פוטנציאל כפסיכואקטיביים. האחד הוא *incensole acetate* (IA) שמהווה מרכיב עיקרי בתוך צמח הלבונה. התוצאות שלנו מראות שטיפול כרוני ב-IA באופן שתלוי במינון הוריד בצורה משמעותית התנהגות דמוית דיכאון בעכברים. השפעה התנהגותית התלויה בירידה נכרת ברמות של קורטיקוסטרון בדמם של עכברים לעומת קבוצת ביקורת. במחקר נוסף בחנו השפעות אנטי דיכאוניות של מרווה מרושתת (*Salvia Sclarea*). במחקר זה קבוצה אחת של עכברים קיבלה למשך תקופה ארוכה מזון עשיר בשמן שהופק מן המרווה, וקבוצה אחרת קיבלה מזון עשיר בשמן חמניות. התוצאות הראו שעכברים שטופלו במזון עשיר במרווה הפגינו באופן משמעותי התנהגות נוגדת דיכאון בהשוואה לקבוצת ביקורת. מחקר זה יכול להוביל למציאת תרופות צמחיות חדשות לטיפול בדיכאון תוך הגדלת טווח אחוזי ההצלחה והורדה בתופעות הלוואי.

טכנולוגיית השבבים בחקר צמחי מרפא: משימוש עממי אל המאה ה-21

טובית רוזנצויג¹ וקונסטנטין רוזנברג²

1 המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

2 אוניברסיטת בר אילן

ארץ ישראל היא יחידה גאוגרפית המושפעת באזורי גידול שונים ומגוונים, ובה מבחר רב של צמחי מרפא. בשנים האחרונות חלה התעניינות מחודשת ברפואה הטבעית ובצמחי מרפא, שנובעת בחלקה מכך שרפואה זו נחשבת (לעתים בטעות) בטוחה ויעילה. הפנייה אל הרפואה העממית רבה בעיקר בכלל הקשור במחלות כרוניות, שריפוי אינו מתאפשר בשיטות הרפואה העממית, ובכלל זה מחלת הסוכרת. עם זאת, יעילותם של חלק ניכר מצמחי המרפא לא נבחנה בכלים מדעיים, ומנגנון פעילותם אינו ידוע. מבין צמחי המרפא, שיח הסירה הקוצנית מוזכר בכל הסקרים האתנובוטאניים, שבוצעו בישראל וביורן, כצמח בו משתמשים מרפאים עממיים בדואיים לטיפול בסוכרת. עם זאת, כמעט שלא בוצע מחקר מדעי לאימות יעילות פעילותו נוגדת הסוכרת של הצמח.

במחקר, שבוצע במעברתנו בשנים האחרונות, הוכחנו בשיטות מחקר *in-vivo* ו-*in-vitro* כי לתמצית המופקת משורשי הסירה הקוצנית אכן יש פעילות נוגדת סוכרת. מטרת המחקר הנוכחי היא להבין את מנגנון פעילות המרכיבים הפעילים בתמצית. הבנת מנגנון הפעילות חשובה מאחר שהיא יכולה להביא להתאמה טובה יותר של הטיפול לחולה, למנוע אינטראקציות בין תרופתיות בלתי רצויות ואף להוות בסיס לפיתוח תרופה כימית המבוססת על הצמח. על מנת לחקור את המנגנון המולקולרי של פעילות התמצית השתמשנו בשיטת השבבים (array) המאפשרת סריקה מקיפה של השפעת התמצית על מספר גדול של

חלבונים התא. השתמשנו בשכב עליו מוטבעים נוגדנים (antibody array) כנגד מעל 200 חלבונים הידועים כבעלי תפקיד בשרשרת העברת האותות התלויה באינסולין. נמצאו 21 חלבונים שביטויים/זרחונם הוגבר פי 1.5 ויותר ו-4 חלבונים, שביטויים/זרחונם ירד פי 0.5 ויותר בהשוואה לביקורת. התמקדנו במספר חלבונים מתוך הנ"ל, ואימתנו את התוצאות בשיטת western blot analysis. התוצאות מראות כי התמצית הצמחית מביאה לירידה ברמת הביטוי ולעלייה בזרחון של החלבון PTEN, המשמש כפוספטאז, המעכב את העברת האותות של האינסולין. זרחון החלבון מביא לעיכוב פעילותו, ועל כן מביא לעלייה בהעברת האותות על ידי אינסולין ולהגברת רגישות התאים להורמון. כמו כן ישנה השפעה גם על חלבוני FOXO הנמצאים במורד הזרם של סיגנל האינסולין. התוצאות מציעות כי התמצית פועלת במנגנון פעילות השונה ממנגנון פעילותן של התרופות הקיימות לטיפול בסוכרת, ועל כן מרמז כי התמצית יכולה לסייע באיזון הסוכרת אצל חולים שאינם מגיבים היטב לתרופות קיימות.

האפשרות לפיתוח ענף הדבורים בשומרון ובבקעת הירדן בשילוב נטיעה של צמחים צופניים

עזריה לופו אוניברסיטת תל אביב

בשנים האחרונות, עלתה במו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן היזמה לפתח את ענף גידול הדבורים ולתמוך בו על ידי תגבור מרעה הדבורים בנטיעה של צמחים שימשו כמקור לצוף ולאבקה פרחים.

בשומרון ובקעת הירדן יש בתי גידול המתאפיינים בתנאים אקולוגיים שונים:

1. אזור הגבעות (מזרחית למישור החוף),
2. המדרון המערבי של הרי השומרון, כולל גב ההר,
3. המדרון המזרחי של הרי השומרון,
4. עמק הירדן.

דבורי הדבש אוספות את מזונן במרחב הפתוח מצמחים בטבע או מצמחי תרבות, ולכן התלות שלהן בתנאים האקולוגיים רבה מאוד. תנאי האקלים והצומח מושפעים מהגובה הטופוגרפי המשפיע על כמות הגשמים ועל הטמפרטורה.

על פי בקשת המו"פ העברתי במסגרת המרכז האוניברסיטאי באריאל קורס לגידול דבורי דבש. השתתפו בו 17 איש שרובם מטפלים היום במכוורות קטנות, תוך ישום החומר שנלמד בקורס.

במסגרת פעילויות המו"פ, אנחנו מקיימים מעקב אחר ההתפתחות בכוורות בתי הגידול השונים, תוך התרשמות מפוטנציאל המרעה בכל אזור, במהלך עונות השנה.

המכוורות שנבחרו מהוות חתך טופוגרפי ואקלימי לרוחב הארץ:

1. סלעית - בגובה 270 מטר מעל פני הים, 400-600 מ"מ גשם בשנה,
2. איתמר - בגובה 660 מטר מעל פני הים, 600-800 מ"מ גשם בשנה,
3. רועי - בגובה 30 מטר מעל פני הים, 200-400 מ"מ גשם בשנה,
4. תומר - בגובה 220 מטר מתחת לפני הים, 100-200 מ"מ גשם בשנה.

שתילה מכוונת של צמחייה לטובת הדבורים כרוכה בהשקיה לפחות בשנים הראשונות. אפשר לנצל לשם כך מקורת מים שוליים. על מנת להצדיק את ההשקעה במים ובעבודה לשמירה על הצמחים כדאי לבחור במינים שיש להם ערך נוסף כגידול חקלאי או כצמחי נוי או כעצים לצל.

בבקעת הירדן עונת הפריחה קצרה מאוד, והקיץ ארוך ויבש. דבורת הדבש כחרק חברתי אמנם מסוגלת לאגור ולשמור על מלאי מזון, שבעזרתו היא יכולה לגשר על תקופות של מחסור, אך בבקעה הקיץ ארוך במיוחד, ואם הדבורים לא תמצאנה מקורות מזון מגידולים מושקים, ספק אם הן תוכלנה לשרוד את הקיץ. אפשר לשקול את האפשרות להעבירן בקיץ לאזור ההר, למקומות שיש בהם פריחה וטמפרטורות יותר נוחות. אם יש ביקוש לשירות האבקה, הכוורות יכולות לספק שירות זה לגידולים באזור ולספק הכנסה נוספת למגדל הדבורים.

איכות היין כעצמת עקת הגפן? ממצאים מניסויי השקיה בהר המרכזי

ישי נצר^{1,2} ואלישיב דרורי¹

1 מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן

2 מו"פ ההר המרכזי

פותח מודל השקיה המיועד להשקיית כרמי ענבי יין באזור ההר המרכזי. המודל מבוסס על שטח העלווה של הגפנים ועל נתוני האקלים.

במסגרת המחקר נבחנו בשנתיים האחרונות מנות מים שונות במקדם אחיד לאורך כל העונה (טווח מנות מים 111-1270 מ"ק מים לעונה) וכן מקדמים דינמיים בהם ניתן דגש על השקיה משופרת בשלב I (מפריחה עד אשכול צפוף) וכן בשלב III (מסוף הבוחל עד הבשלה מלאה). מהתוצאות עולה שככל שמקדם ההשקיה עלה (במקדמים הקשיחים), עלו היבולים, גדל גודל הגרגר וירדה איכות התירוש והיין. השקיה במקדם גבוה בשלב I והקטנת מנות המים בשלבים הבאים הביאה לעקת המים החריפה ביותר, אולם היבול הכללי כמעט שלא נפגע (ברמה דומה לזו של ההשקיה הגבוהה), ואיכות התירוש שהתקבלה הייתה דומה לזו של ההשקיה הנמוכה. ממצאים ראשוניים אלו מצביעים על חשיבות השריית עקת המים דווקא בזמן ההבשלה הסוכרית והפנולונית ולאוו דווקא בזמן הצימוח הווגטיבי והחנטה.

מושב ז' ארכאולוגיה והיסטוריה של ימי הביניים והעת החדשה

יו"ר: פרופ' ירון הראל אוניברסיטת בר אילן

פשיטת חברי מסדר הטמפלרים על שכם (1242): אירוע מכונן בתולדות ממלכת ירושלים

שלמה לוטן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

דומה כי בשלהי המאה ה-12 ובמחצית הראשונה של המאה ה-13 ידעה הממלכה הצלבנית מעגלים של הרס רב, של התפוררות צבאית ושל דעיכה מדינית. למרות תקופות אחדות של התאוששות ובנייה מחודשת לא השכילו ראשי הממלכה, אנשי הכנסייה והמסדרים הצבאיים לנצל פרקים אלה ולהביא לביסוסה של ממלכת ירושלים, כבתקופת הפריחה אותה ידעה בראשיתה, במהלך המאה ה-12. מצב זה השתנה בשנות ה-40 של המאה ה-13, בתקופה בה חלה הזדמנות לשפר את מעמדה של הממלכה הצלבנית. הצלבנים זכו להשבת שטחים רבים בגליל, בשפלת יהודה ובגב ההר, זאת בעקבות בריתות שנחתמו עם השליטים היריבים של האיובים במצרים ובדמשק. דווקא בעת זו, בה חל שינוי מהותי באזור, לא השכילו הצלבנים לנצל את ההזדמנות ולשפר את יכולתם הצבאית ואת מצבם המדיני באזור.

הנטייה הכללית לטובת חתימת הסכם השלום עם המצרים הביאה להתמרמרות של חברי המסדר הטמפלרי וליציאתם אל מסעות פשיטה והרג ביישובי המוסלמים בחברון ובשכם. הפשיטה בשכם בשנת 1242 זרעה הרס רב ביישוב והביאה לכידתה של האוכלוסייה המקומית במסגד העיר ולשפחה. לאירוע זה ניסו הטמפלרים למצוא הצדקה בפורענות מוסלמית ובאי עמידה בהסכמי שלום ובבריתות קודמות. פעולה זו זכתה אף להנצחה בכנסייתם המרכזית של הטמפלרים בעיר פרוג'יה בלב איטליה. באתר זה צוירו פרסקאות המציגות את עלילות הטמפלרים בממלכה הצלבנית ובין היתר גם את מסע הפשיטה בשכם בשנת 1242. בהרצאה זו תובא סקירה על האירועים הצבאיים והמדיניים אשר קדמו לאותה מערכה עקובה מדם בשכם. כמו כן תתואר הדרך בה בחרו הטמפלרים להנציח את ניצחונם בשכם. לבסוף תיבחן השפעתם של אירועים אלה על מאזן הכוחות באזור ועל הידרדרותה של הממלכה הצלבנית אשר הביאה בדיעבד לתבוסתם של הנוצרים בקרב הירביה בשנת 1244, להתכנסותם של אנשי הממלכה ברצועת החוף ולבסוף לנפילתה של ממלכת ירושלים בשנת 1291.

אזור יהודה ושומרון בימי הצלבנים

ג'פרי קנטור וזאב שטורדינר המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

הגעת הצלבנים לארץ ישראל ב-1099 לספירה השפיעה רבות על החיים הכלכליים באזור. על אף שהצלבנים התיישבו בארץ בעיקר באזורים עם ריכוזי אוכלוסייה נוצרית, ונמנעו מלהתיישב באזורים עם ריכוזי יהודים, מוסלמים ושומרונים, התפתחו יחסי מסחר נרחבים בין הצלבנים לבין התושבים המקומיים. בנוסף לשתי ערי המסחר המרכזיות: ירושלים ועכו, התפתח מרכז נוסף – אזור יהודה ושומרון. חשיבותו של אזור זה מתבטאת בכמה אופנים. ראשית, שכם נבחרה כמקום לכינוס המועצה ב-1120 בה השתתף המלך בולדווין השני. כינוס זה היה ייחודי בעיקר בשל החוקים שנקבעו בו וההחלטות שהשפיעו על היחסים בין הכנסייה לשלטון הממלכה. שנית, התעשיות העיקריות בתקופה זו היו יין, קמח ושמן. רוב הייצור בהן ולכן גם המסחר נעשו באזורים הכפריים. בנוסף לכך, אם גביית המיסים בוצעה באמצעות סחורות, סביר להניח שהגבייה נעשתה באזור קרוב פיסית לאזור הייצור. שלישית, תושבי יהודה ושומרון היו כפופים לחוקי המיסים של הממלכה הצלבנית. מיסים אלו כללו מיסים עקיפים (מכס ומיסים על מוצרים) ומס ישיר (אחוז מתוך הרכוש) שהיה ייחודי לתקופה זו. הסיבות העיקריות לגבייה היו מימון הוצאות הביטחון הגבוהות ומניעת 'גירעון תקציבי'.

שתי כתובות בעברית מאמצע המאה ה-16 בקבר רחל

זאב ח. ארליך (ז'אבו) עפרה

כמו ב'קברי צדיקים' רבים, כך גם ב'קבר רחל' נחקקו על המצבה ועל קירות המבנה כתובות שונות. הכתובות נחקקו ברובן עברית אך גם בשפות אחרות. רובן של הכתובות אינן אלא רישום שמותיהם של המבקרים במקום, מעין 'עולי רגל', צליינים. כתובות אחרות הן 'כתובות תודה' לתורמים ששיפצו את המבנה או שתרמו לשיפוצו. לעתים הכתובות מציינות תרומה אחרת, נוספת, ולעתים הכתובות הן 'כתובות זיכרון' גרדא.

באתר 'קבר רחל' ידועות מספר כתובות. רובן שרד במקום וניתן לראותן כיום. חלקן מצוטט אצל נוסעים שונים או אף מצולם, אך כיום - הן אינן בנמצא. סקירתן של כל הכתובות הללו וחיידושים בפענוחן או בזיהוי יובאו בהרצאה. בעקבות השינויים, שחלו במבנה הקבר בשנים האחרונות, גילינו שתי כתובות בעברית; כתובות שאינן מתועדות. כגולת הכותרת של הדברים נציג את שתי הכתובות, את הסיבות שהביאו לגילויין ונציע לזהותן עם שתי דמויות בלתי מוכרות מהנהגת קהילת ירושלים מלפני למעלה מ-450 שנה.

שמות אתרים ביהודה ובשומרון בפירושי רש"י, רד"ק ורמב"ן

דוד שניאור המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן

אזור יהודה ושומרון בולט בתדירות הופעתו במקרא, במגוון הזדמנויות ותקופות. ההיבט הגיאוגרפי מהווה חלק אינטגרלי מתיאורים אלו, והתקסט המקראי מרבה לציין שמות מקומות וסביבתם, דרכים ותיאורים טופוגרפיים. במסגרת עבודת הדוקטורט, שכתבתי לאחרונה, עמדת על הבדלי גישות משמעותיים בין הפרשנים בדרכי ניתוח של שמות אתרים וזיהוי מיקומם הגיאוגרפי, ששםם לא הוסבר במקרא עצמו: פרשנות סמלית, תרגום, זיהוי מקום אתר, היבטים סביבתיים ועוד. המאפיין העיקרי בפירושו של רש"י לענייני גיאוגרפיה הוא הסבר סמלי ומדרשי, ורק במקרים מעטים עוסק רש"י בניסיון לזיהוי גיאוגרפי. במקרים רבים יש בפירושו הסבר עצמאי, שלא הופיע במקור אחר. דוגמה מעניינת לזיהוי גיאוגרפי של רש"י לקוחה מתוך תרשים גיאוגרפי של הדרך (= "המסילה") מבית אל לשכם. תרשים זה מופיע בכתבי היד של פירוש רש"י לספר שופטים (כא: יט), אך נעדר ממהדורות הדפוס של הספר. ברצוני להציג תרשים זה מתוך כתבי היד.

רד"ק מתייחס לדברי רש"י בעניינים גיאוגרפיים. לפעמים הוא חלוק על דבריו ולפעמים מסכים עמו, אך פעמים רבות נמצאת גם אצלו פרשנות עצמאית. שני התחומים הבולטים בשיטתו של רד"ק הם השימוש בתרגום להסבר שמות האתרים וכן הסבר שמות האתרים בהקשר לשם אדם.

לרמב"ן יש פחות התייחסויות להסבר שמות אתרים במקרא מאשר לרש"י ולרד"ק. יחד עם זאת, בשונה מרש"י ומרד"ק, ניתן למצוא שאחד המאפיינים הייחודיים בפירושו של רמב"ן הוא הניסיון שלו לזהות אתרים מבחינה גיאוגרפית. בהקשר זה יש לציין את חשיבות בירור תוספות רמב"ן לפירושו לתורה בעזרת השוואת כתבי יד, כגון המרחק מחברון למצרים (במדבר יג:ב) וכן תיקונים לפירושו, כגון אוכורה של אלון מורה, במקום אלוני ממרא, בתיאור רדיפת אברהם אחרי ארבעת המלכים (בראשית יד:טו). בהרצאה זו אדון בזיהויים ובהסברים השונים של הפרשנים לאתרים, הנמצאים באזור יהודה ושומרון, ובהם: אלון מורה, בית אל, דתן, חברון, מגדל עדר, שילה ושכם.

זיכרון המכבים במרחב מודיעין

ישראל רוזנסון¹ ויוסי שפנייר^{1,2}

1 המכללה האקדמית לחינוך אפרתה

2 מכללת אורות ישראל

בהרצאה נעסוק בהיבטים מסוימים של זיכרון המכבים במרחב ובתודעת הזיכרון הישראלית. המודעות לנושא הזיכרון על היבטיו המגוונים מניבה בשנים האחרונות חומר מגוון. בהמשך למחקרים קודמים על היבטים שונים של זיכרון הקשורים למקום, לנוף, לאדם ולמרחב בארץ ישראל, נאיר כאן מספר נקודות הקשורות לעיצוב נוף הזיכרון בסביבות מודיעין, בדגש מיוחד של זיכרון המכבים. נבחן את ה'מפה' הקוגניטיבית הנגזרת מביטויי הזיכרון בשטח; את הדרכים השונות להתייחסות לחשמונאים בשטח שהיה מקום פעולתם הראשוני. ייבחנו השמות הגאוגרפיים הנכללים בשטח הזה שחודשו החל מראשית ההתיישבות הציונית; ובהנחה כי השמות עצמם אינם חזות הכול, תיבחן האינטראקציה-פסיכולוגית-תרבותית - עם סביבתם, שביטוי חשוב שלה מתרחש בסוגים שונים של כתיבה ושל הבעה אמנותית שבאה לעולם בעקבות המפגש עם האתרים החדשים ועם השמות החדשים. כללית, בסביבת מודיעין הוענקו שמות גאוגרפיים רבים, המזכירים את החשמונאים או את ההווי שנרקם סביבם, אולם לא בצורה אחידה וכמעט שלא בצורה מוכתבת מלמעלה. אזור המחקר סומן כמעגל ברדיוס של כעשרה ק"מ סביב מודיעין (רוב היישובים מרוכזים מצפון-מזרח, מדרום-מזרח ומצפון-מערב לו), ויש גם כמה אתרים מרוחקים יותר. שמות רבים בשטח הזה מתבססים על ניצול הקרבה הגאוגרפית למודיעין לצורך ההנצחה של קרבות במלחמת העצמאות ואירועים אחרים הקשורים להתיישבות בחבל. תמונה מגוונת זו של נושאים, שהמכבים הם מוטיב חשוב בו, תוצג בהרצאה.

מושב ח' חברה, תרבות ואיכות חיים

יו"ר: פרופ' מיכל שמאי אוניברסיטת חיפה

הניצחון הפרדוקסי של המתנחלים

עמי פדהצור והולי גאלי אוניברסיטת טקסט, אוסטיין

המאמר מתמודד עם השאלה כיצד הצליחו המתנחלים ביהודה ושומרון לבסס את מעמד ההתחליות ולהגדיל באופן קבוע את מספר התושבים בהן גם בתקופות בהן ממשלות ישראל הפגינו כלפיהם הסתייגות וניסו להצר את צעדיהם. את המענה לשאלה אנו מוצאים בגמישות הארגונית של המתנחלים ובעובדה שכבר מראשית הדרך אופיינה תנועת ההתיישבות ביהודה ושומרון במבנה רשתי רופף שאפשר הצטרפות של שחקנים חדשים למערכת, יצירתיות וחופש פעולה נרחב. באופן זה נוצר תהליך של התכה בין המתנחלים לזרמים הפוליטיים המרכזיים בישראל. חשוב מכך, המתנחלים הצליחו להחזיר ולגייס שחקנים המצויים בצמתים רבי חשיבות של המנהל הציבורי ואשר פעלו בהתאם לאינטרסים של ההתיישבות.

השפעת מקום המגורים על דפוסי התנהגויות סיכון לבריאות ואורחות חיים

ליאת קורן¹ ומרים ביליג²

1 הפקולטה למדעי הבריאות, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון
2 מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן והמרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

מטרת המחקר לבחון את השפעת מקום המגורים ואת ההשפעות הסוציו-דמוגרפיות על דפוסי התנהגויות סיכון לבריאות ואת אורחות החיים, על ידי השוואה בין שלוש קבוצות סטודנטים הלומדים במרכז האוניברסיטאי אריאל: סטודנטים המתגוררים באריאל, סטודנטים המתגוררים ביישובים אחרים ביהודה ושומרון וסטודנטים המתגוררים בשאר חלקי הארץ. ממצאי המחקר מתבססים על שאלון דיווח עצמי, מובנה ואנונימי בנושאי בריאות, רווחה ודפוסי התנהגויות סיכון, שהועבר בקרב 1,574 סטודנטים לתואר ראשון בחודשים אפריל-מאי 2009. הממצאים מצביעים על הבדלים משמעותיים ומובהקים בין הקבוצות השונות הן ברמה הסוציו-דמוגרפית והן בהתנהגויות הבריאות והסיכון. עיקר ההבדלים נמצאו בין סטודנטים המתגוררים באריאל לאלו המתגוררים בשאר יישובי השומרון. שכיחות ההתנסות בחומרים (למשל, עישון סיגריות, עישון נרגילה, שתיית אלכוהול ועישון מריחואנה) גבוהה יותר באופן מובהק בקרב סטודנטים תושבי אריאל בהשוואה לסטודנטים תושבי יהודה ושומרון (שאינם מאריאל) ואזורים אחרים בארץ. סטודנטים המתגוררים בקביעות באריאל מדווחים על שמירה על אורחות חיים טובים – תזונה נכונה ופעילות גופנית בשכיחות גבוהה יותר מאשר סטודנטים תושבי יו"ש או אזורים אחרים בארץ. למרות זאת, ממצאי המחקר מלמדים כי להבדלים הסוציו-דמוגרפיים והתרבותיים ישנה השפעה מכרעת על דפוסי התנהגויות בריאות וסיכון לבריאות, יותר מאשר לאזור המגורים.

פסיכולוגיה של האימהות - אישיות, עזרנות ותחושת משמעות בחיים

אבירה רייזר המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

כדי לבחון את תרומתה של גישת המערכות ההתנהגותיות של בולבי (1969/1982) לניבוי משמעות בחיים נערכו שני מחקרים. בשני המחקרים נבחנה תרומת המשולבת של שתי מערכות פסיכו ביולוגיות התנהגותיות: התקשרות ועזרנות לניבוי תחושת משמעות בחיים וחיפוש אחר משמעות בחיים. המחקר הראשון כלל 335 בוגרים, יהודים, בגילאי 20-60. ממצאי המחקר הראו כי רמת דתיות, רמות נמוכות של חרדה בהתקשרות וכן רמות נמוכות של הימנעות בעזרנות מנבאים תחושת משמעות בחיים. רמות גבוהות של חרדה בהתקשרות מנבאות חיפוש אחר משמעות בחיים. המחקר השני כלל 120 סטודנטיות דתיות לאומיות, המתגוררות ביו"ש ולומדות במרכז האקדמי אריאל. כל הסטודנטיות

נשואות ולהן ילד אחד לפחות. מחציתן עובדות במהלך הלימודים ומחציתן לומדות. במחקר השני נמצא כי הימנעות בהתקשרות והימנעות בעזרנות קשורות בקשר שלילי לתחושת משמעות בחיים. כמו כן נמצא כי נשים דתיות המשלבות הורות, עבודה ולימודים מרווחות על פגיעה בתחושת המשמעות בחיים בהשוואה לנשים המשלבות הורות ולימודים בלבד. בנוסף נמצא כי ממד החרדה בהתקשרות וגיל האישה תורמים לניכוי חיפוש אחר משמעות בחיים. מספר ילדים נמצא בקשר שלילי עם חיפוש אחר משמעות בחיים. ממצאי שני המחקרים מלמדים על חשיבותה של הגישה הפסיכית ביולוגית להבנת תחושת המשמעות בחיים אצל הפרט ועל הצורך לבחון את משמעות החיים בקרב מגזרים שונים.

הרווחה האישית וחווית הזקנה בשומרון ובבנימין

אהובה אבן זוהר המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון

המחקר עוסק ברווחה האישית וברשתות התמיכה של זקנים המתגוררים ביישובים קהילתיים בשומרון ובבנימין. חלק מהתושבים המתגוררים בשומרון ובבנימין שנים רבות נמצאים כיום בגיל הזקנה או על סף גיל זה. אחרים עברו להתגורר באזורים אלו בגיל הזקנה מסיבות שונות הקשורות למצבם המשפחתי (התאלמות) או להידרדרות במצבם הבריאותי והתפקודי בדרך כלל כדי להיות קרובים לילדיהם הבוגרים. במחקר נבדקו הבדלים בנושא הרווחה האישית בין 107 זקנים המתגוררים בשומרון ובבנימין ממניעים אידיאולוגיים ו/או דתיים לבין 96 זקנים המתגוררים בשומרון ובבנימין ממניעים אחרים. כמו כן, נבדקו ההבדלים ברשתות התמיכה הפורמאלית (שירותים ממסדיים) והבלתי פורמאלית של הזקנים (בני משפחה, חברים, שכנים) בשתי הקבוצות.

הממצאים מראים שרווחתם האישית ורמת התמיכה החברתית הבלתי פורמאלית של קבוצת הזקנים המתגוררים בשומרון ובבנימין מטעמים אידיאולוגיים ו/או דתיים גבוהות יותר מאשר אצל הזקנים האחרים. בנוסף נמצא שהגורם העיקרי המנבא את הרווחה האישית הוא 'התמיכה החברתית הבלתי פורמאלית'. בחינת ההבדלים בין הקבוצות במידת השימוש בשירותי התמיכה הפומלית בשירותים המיועדים לזקנים מראה שבשירותי השירות לקשיש של מחלקת הרווחה ובמרכז היום לקשיש משתמשים יותר הזקנים המתגוררים בשומרון ובבנימין מטעמים לא אידיאולוגיים ו/או דתיים מאשר הזקנים המתגוררים ביישובים אלו מטעמים אידיאולוגיים ו/או דתיים. בביקור במועדונים לגמלאים לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות. ממצאי המחקר מספקים תמונה מסוימת על אוכלוסיית הזקנים בשומרון ובבנימין שעשויה לתרום לפיתוח מענים לצרכיהם.

חוייתיהם של זקנים העוברים לגור ליד ילדיהם ביישובי יהודה ושומרון

חיה פאסיק בית הספר לעבודה סוציאלית, המרכז האוניברסיטאי אריאל

מטרת מחקר זה היא להבין את נקודת מבטם של זקנים שעברו לגור ביישובים קהילתיים ביהודה ובשומרון סמוך למשפחות ילדיהם. ממצאי המחקר מבוססים על ראיונות עומק עם 14 זקנים בגילאים 59-85, המתגוררים ביו"ש ליד ילדיהם בין שנה ל-20 שנה. הטקסטים של הראיונות נתחו לפי שיטת ה- Interpretative Phenomenological Analysis. הממצאים כללו ארבע תמות:

1. מניעים למעבר - המשפחה הנה הגורם המושך ביותר לשינוי משמעותי במקום מגוריהם. הגעגועים למשפחה, הלכידות המשפחתית וכך דפוסי העברה בין דורית במגורים סמוך לילדים היוו טריגר חזק למעבר יותר מכל גורם אחר. אצל רוב רובם של המרוואיינים יש הזדהות אידיאולוגית עם ההתיישבות ביו"ש, אך בודדים ייחסו את האידיאולוגיה כגורם למעבר מקום.
2. דפוסי התקשרות למקום - המרוואיינים ציינו את המשפחה יחד עם הקהילה כמקשרים ביותר ליישוב. במקרים בהם תואר קשר שלילי או העדר קשר עם בני המשפחה נשמעה גם אי שביעות נחרצת לגבי מקום המגורים והשירותים הניתנים בו. נראה כי גורם הזמן משפיע באופן חיובי על ההתקשרות למקום החדש. היה ניתן להבחין בתחושת אבדן מקום בקרב המרוואיינים בעיקר אצל נשים בשל חיבור קודם למקום

הגאוגרפי ולאנשי קהילה, אך עם זאת חוויית אברן זה מתפוגגת כאשר הזקנים מוקפים בכני משפחתם הקרובה.

3. תפיסת האיום הביטחוני-פוליטי – גם הפן הזה בחוויית המרואיינים קשור לקשר המשפחתי. הם הצהירו כי אינם חוששים מהאיום הביטחוני המלווה למגורים בשומרון כפי שילדיהם אינם חוששים. כשיש אזכור לחשש לביטחון הפיזי, הדגש הוא על הדאגה לבני המשפחה וההגנה עליהם במגורים ביישוב. המרואיינים כן חוששים מתהליך מדיני של פינוי שעלול להעמיד אותם בסיטואציה של לחימה על ביתם יחד עם ילדיהם.

4. נרטיב המעבר ליו"ש בהקשר של נרטיבים של מעברי מקום קודמים – גם בתמה זו סיפור מקום ומשפחה שזורים ביחד. חוויית בניית בתים ושתילת גינה בעבר מקפלת לתוכה חוויית לידה, חינוך ילדים ושתילת ערכים. מתיאור חיים על גלגלים של בני המשפחה בשל מעברים שונים, תואר המעבר הנוכחי כמקום השתקעות לכל בני המשפחה, כמקום השומר על הלכידות המשפחתית וכמקום אליו הוחלט "יחד" להגיע ו"להתנחל".

מחקר זה מבוסס על עבודתם של סטודנטים בביה"ס לעבודה סוציאלית במרכז האוניברסיטאי אריאל. תודה מיוחדת לראשי צוות המחקר, שולמית בר-שלום ואירית נשיא.

מושב ט' חידושים בחפירות הארכיאולוגיות ומבט לעתיד

יו"ר: חנניה היזמי קמ"ט ארכיאולוגיה, אזור יהודה ושומרון

יישובי מערות מתקופת הברזל בספר המדבר של ארץ בנימין

יובל פלג יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה, איו"ש

אזור ספר המדבר של ארץ בנימין הוא חבל ארץ המתאפיין בכמות קטנה יחסית של משקעים, אך עם זאת, מאפשר גידולים חקלאיים ושטחי מרעה. בשטח זה, המשתרע ממעלה אדומים בדרום ועד מעלה אפרים בצפון, נסקרו ונחפרו מספר אתרים בהם נמצאו ממצאים המתוארכים לתקופת הברזל. המאפיין העיקרי של אתרים אלו הוא העובדה שבכולם קיימות מחד גיסא מערות רבות, ששימשו כמערות מגורים, ומאידך גיסא שרידי הבנייה בהם מעטים.

השימוש במערות טבעיות כמקום מגורים קבוע או זמני על ידי בני האדם ידוע זה מכבר, ובאזורים כמו דרום הר חברון אף נמשך עד היום. למערה יתרונות ברורים הכוללים השקעה מועטה מצד הבוחר להתיישב בה ושמירה על חום בחורף ועל קרירות בקיץ. על העובדה כי מערות שימשו למגורים, או לפחות למגורים זמניים, מעידים שני סיפוריים מקראיים: על לוט מסופר כי התיישב במערה לאחר שעלה עם שתי בנותיו מצוער (בראשית י"ט:ל), וגם אליהו הנביא משתמש במערה למגורים זמניים (מלכים א' י"ט:ט). בהרצאה אסקור את האתרים בהם נתגלו מערות מגורים מתקופת הברזל ואעמוד על המאפיינים הייחודיים של צורת התיישבות זו בספר המדבר של ארץ בנימין.

מערות קבורה בסבסטיה

דלית רגב ועוזי גרינפלד יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה, איו"ש

חפירת הצלה זו נעשתה מזרחית לכביש דיר-שרף בזריה סמוך לשבי שומרון לאחר פגיעה שנגרמה למספר מערות במסגרת הרחבת הכביש. החפירה נערכה בתשעה מוקדים: שתי מערות מגורים, קיר בנוי אבני גוויל ושני כוכי קבורה מתחתיו, כוך קבורה קטן וחמש מערות קבורה. ארבעה קברים נמצאו בשיפולי תל שומרון-סבסטיה. קבר סמוך ליישוב שבי שומרון לא נפגע על ידי העבודות, וקבר נוסף נמצא בהמשך הכביש וצמוד אליו. בחפירה נמצאו שלושה סרקופגים מאבן, כלי זכוכית, נר תמים ומספר שברי נרות, מסמרי ברזל ולוחיות ברונזה, השייכות כנראה לקופסה או למכל כלשהו, טבעות ברונזה ומספר מטבעות. כמו כן נמצאו כלי חרס רבים המתוארכים מתקופת הברזל, התקופה הפרסית, תקופה הלניסטית, תקופה רומית קדומה, תקופה רומית מאוחרת/ביזנטית, והתקופה הממלוכית. רובם הגדול של כלי החרס הנם מקומיים. כלי הזכוכית שנמצאו בקברי סבסטיה כוללים בעיקר בקבוקים, שהם ממצא נפוץ בקברים, אך גם קערות ופכים. הבקבוקים מתוארכים כולם למאות הראשונה והשנייה, ואילו הקערות והפכים מתוארכים למאות השלישית והרביעית לספה"נ. כלי הזכוכית בקברי סבסטיה הנם כליים פשוטים ואינם כוללים כליים מעוטרים או מפוארים.

שלושת הסרקופגים שנמצאו בשניים מהקברים הם מהטיפוס השומרוני אשר נפוץ בעיקר באזור שכם. השימוש בסוג זה של סרקופגים החל ברבע השני של המאה V שנייה ונמשך עד לאמצע המאה השלישית לספה"נ. הסרקופגים השומרוניים הנם בעלי אפיונים סגנוניים בולטים; כל הסרקופגים מסוג זה נעשו מאבן גיר ויוצרו ככל הנראה באותו בית מלאכה. מערות קבורה אלו הן חלק מנקרופוליס העיר סבסטיה-סמריה בתקופה הרומית המשתרע על המדרונות המערבי והצפוני של העיר. חלק מהקברים הותקנו כבר בתקופת הברזל, אחרים בתקופה ההלניסטית, ובחלקם נמצאו ממצאים עד לתקופה המוסלמית המאוחרת. קבוצת קברים זו מגוונת גם מבחינה ארכיטקטונית; חציבתם אינה אחידה מבחינה סגנונית, חלקם עשויים בצורה מרושלת, והכוכים בהם אינם אחידים.

חר' גועפר (מערב) - יישוב כפרי מימי בית שני במערב רמת אל ג'יב

בנימין הר-אבן יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה, איו"ש

במהלך קיץ 2010 נערכה חפירת הצלה, מטעם קצין מטה ארכיאולוגיה ביו"ש, בחורבת ג'ועפר (מערב) הנמצאת בתחום היישוב גבעת זאב. האתר נכנה על מדרונה הדרומי של שלוחה המצויה בקצה המערבי של רמת אל ג'יב, על גבול אשדות ההר. מיקומו כשבעה קילומטרים מצפון מערב לירושלים, לצד הדרך הראשית, מעלה בית חורון, העולה מהשפלה לעיר.

בחפירה נחשפו שרידים של מכלול מגורים המשתרע על פני כשני דונמים, אשר שימש ככל הנראה בית מגורים של משפחה מורחבת. תכנית המכלול כוללת מספר רב של חדרי מגורים ושירותים הבנויים סביב חצר מרכזית קטורה. מדרום לחצר נחשף המטבח ובו סדרה של חמישה טבונים ששימשו לבישול. במרכז המבנה נחשף חדר טהרה ובו מקווה טהרה מטויה שהירידה אליו היא באמצעות שלוש מדרגות, ואילו בצדו הדרומי של המכלול נחשף אזור תעשייה, ובו מתקנים להפקת סיד. מן החפירה עולה כי האתר שימש בימי הבית השני למן שלהי התקופה ההלניסטית ועד לימי המרד הגדול ופסק להתקיים לאחריו. הממצא כולל כלי חרס, כלי אבן וכן מטמון מטבעות ובו כ-200 מטבעות מימי בית חשמונאי ועד המרד הגדול.

בעקבות תעודות וכתובות - מערכות מסתור בדרום הר חברון

איתן קליין ודביר רביב מחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

שישה שמות אתרי יישוב יהודי, שהתקיימו בדרום הר חברון בפרק הזמן שבין שתי מרידות היהודים ברומאים (70-135 לסה"נ), ידועים מתעודות שנתגלו במדבר יהודה ומכתובת שנקבעה במאוזוליאום בטבריה. לאור תפוצתם של מטבעות מרד בר-כוכבא ומציאתם גם באתרים בדרום הר חברון מקובל כיום כי תושבי האזור היהודים השתתפו במרד בצורה פעילה. על אף קביעה זו ובניגוד לאזורים אחרים ביהודה שנכללו בתחום המנהל הבר-כוכבאי, מעטות הן מערכות המסתור אשר התגלו עד כה בדרום הר חברון. במהלך שנת 2010 נערכה עבודת שדה בששת האתרים העתיקים הנזכרים מעלה בידי כותבי שורות אלה. שיערנו כי אם אכן היו האתרים מיושבים ביהודים במהלך מרד בר-כוכבא, יהיה באפשרותנו לאתר לפחות בחלקם מערכות מסתור ולשייכם לתקופת מרד בר-כוכבא. במהלך עבודת השדה התגלו בארבעה מתוך ששת האתרים חללים תת-קרקעיים אשר חוברו זה לזה במחילות צרות המאפשרות מעבר בזחילה בלבד. לעתים המחילות פונות בזוויות חדות ומשנות את מפלסן. לאורך דופנות המחילות ובחללי המערכות הותקנו שקעים אשר שימשו להנחת נרות. ברוב המערכות הנתונים הצורניים מאפשרים להציע כי אלו שימשו למסתור, כפי הנראה בימי מרד בר-כוכבא. גילוי מערכות המסתור באתרים אלו מעשיר את ידיעותינו על תולדות האזור ומהווה עדות נוספת להשתתפותם הפעילה של תושבי דרום הר חברון במהלך המרד.

כנסייה מפוארת מהתקופה הביזנטית ומבנה ציבורי קדום בחורבת מדרס שבשפלת יהודה

אמיר גנור, אלון קליין, רינה אבנר ובוני זיסו רשות העתיקות, ירושלים

בסוף שנת 2010 ובחודש ינואר 2011 נחשפה כנסייה מפוארת ותחתיה מבנה ציבורי קדום בחורבת מדרס שבשפלת יהודה. חורבת מדרס מוכרת כיישוב יהודי גדול מימי הבית השני וממרד בר-כוכבא. הכנסייה נחפרה בעקבות שוד עתיקות מטעם רשות העתיקות. המבנה הוא בסיליקה בעלת מערך כניסה מונומנטאלי, הכולל מזוזות ומשקוף מעוטר באורך של כארבעה מטרים, דרכו נכנסים לאולם תווך שבסופו אפסיס. בחזית המבנה אטריום ונארטקס פתוח. במבנה נמצאו פריטים אדריכליים, בהם: אדני שיש, עמודי שיש, כותרות קורינתיות, לוחות ועמודי סורג ופריטים מעוטרים מאבן גיר מקומית. השיש יובא אל המבנה ככל הנראה מאסיה הקטנה. כל רצפות הכנסייה רוצפו בפסיפסים מפוארים בדגמים גיאומטריים, במוטיבים צמחיים ובמגוון בעלי חיים כנמר, דב, לביאה, חוגלות, דגים. מתחת לאפסיס התגלה קבר ומעליו בפטיסטיריום. מתוך הקבר ישנו מעבר אל מערכת מסתור המשתרעת מתחת לכל מבנה הבסיליקה. מבנה הכנסייה בנוי על מבנה ציבורי גדול נוסף בתכנית בזיליקה רבועה עם עמודי אבן גיר מונומנטאליים. חוקרים אחדים מציעים לזהות במקום את קברו של זכריה הנביא בהסתמך על התיאור במפת מידבא ומיקומו הגיאוגרפי.

מושב ' סוגיות בהיסטוריה פוליטית

יו"ר: פרופ' משה שרון האוניברסיטה העברית בירושלים והמכללה למדינאות

תפיסת ההתיישבות של שרון כבסיס לתפיסתו המדינית

חגי הוברמן עיתונאי וחוקר במרכז מורשת גוש קטיף

שלושה מסמכים מלמדים על תפיסתו המדינית של שרון ביו"ש, כפי שבוטאה גם בתכניות ההתיישבות שלו. ב-25 במאי 1979 החלו שיחות בין ישראל ומצרים על כינון אוטונומיה ביו"ש, כחלק מהסכם השלום בין שתי המדינות. שרון הביע חשש שהאוטונומיה תוביל לכינון מדינה פלשתינית. לשיטתו הדרך למנוע זאת היא בפריסת גושי התיישבות יהודית נרחבים בכל יהודה ושומרון. זה הבסיס לתכנית ההתיישבות של שרון מאוקטובר 79.

בחודש תשרי תש"מ, אוקטובר 1979, השלימה ועדת השרים לענייני התיישבות בראשותו של אריאל שרון הכנת "תכנית שנתית להתיישבות ביהודה, בשומרון, בחבל עזה וברמת הגולן". הייתה זו הפעם הראשונה והיחידה שגורם ממשלתי הכין תכנית התיישבות מקיפה ביו"ש. התכנית הביאה בחשבון את כל השיקולים הדרושים, בתוכם מצב הקרקעות, שיקולי ביטחון ושיקולים דמוגרפיים. תפיסת ההתיישבות של התכנית הייתה בגושי התיישבות ולא ביישובים מבודדים - כדי למנוע רצף פלשתיני העלול להתפתח למדינה פלשתינית.

ב-17 ביולי 1995 הכין שרון מסמך מפורט, בן 4 עמודים, לא מוכר, המפרט את עקרונות הביטחון של ישראל ביו"ש שעל המדינה לשמור בכל הסדר עם הפלשתינים. המסמך הנדיר בכתב ידו של שרון, שלא פורסם עד כה, מלמד על תפיסת הביטחון של שרון ביו"ש גם אחרי הסכם אוסלו. גם כאן נשמר העיקרון של מניעת אפשרות להקמת מדינה פלשתינית באמצעות שמירת אזורי ביטחון המבוססים על ההתיישבות. בה' בכסלו תשנ"ח, 4 בדצמבר 1997, ימי ממשלת נתניהו, הציג שרון ל'מטבחון', שדן על המשך נסיגות הביניים ביו"ש, מפה שבה אזורים שעל ישראל לשמור בידיה בכל הסכם - על פי תפיסת ההתיישבות. המפה יוצרת ארבעה גושים פלשתיניים מנותקים אלו מאלו. כך, לשיטת שרון, יימנע הרצף הפלשתיני העלול להתפתח למדינה פלשתינית.

אשכול והתנחלויות - בין 'ההחלטה הסודית' ל'קביעת עובדות בשטח'

יוסי גולדשטיין המחלקה למורשת ישראל, המרכז האוניברסיטאי אריאל

בהרצאה נבהיר את הסיבות לסתירה כביכול בין תמיכתו של ראש הממשלה לוי אשכול, עד יומו האחרון, בנסיגת ישראל מכל השטחים, שנכבשו במלחמת ששת הימים, לבין תמיכתו בסיפוחה של ירושלים המזרחית וכינון התנחלויות בסיני, בגדה המערבית וברצועת עזה. שמונה ימים אחרי שממשלת ישראל קיבלה את 'ההצעה הסודית' שהעלה אשכול בישיבת הממשלה, שהתקיימה שבוע לאחר תום מלחמת ששת הימים (18-19 ביוני 1967), ואשר לפיה תנהל ישראל משא ומתן שבמסגרתו תציע את החזרת מרבית השטחים הכבושים תמורת שלום מלא, קיבלה הממשלה הצעה נוספת שלו - סיפוח מזרח ירושלים ובנותיה. ההצעה הזאת עמדה, עקרונית, בניגוד גמור לקודמתה. שהרי אם יתנהל אותו משא ומתן, כיצד ניתן לספח עתה חלקים מאותם שטחים שנכבשו?

שני הפנים שהציג אשכול סתרו, כביכול, זה את זה. ואולם מבחינת תפיסתו והשקפת עולמו לא הייתה כאן סתירה. אשכול חזר שוב ושוב על כך ש"ידינו מושטות לשלום לכל מי שחפץ בשלום". הוא גרס כי אין מניעה שגם מזרח ירושלים תהיה חלק מאותו משא ומתן בין ישראל למדינות ערב, אך הוא היה ספקני מאוד לגבי נכונותן של ארצות ערב לשאת ולתת עם ישראל על השכנת שלום מלא ובר קיימה, ולכן על פי גישתו הישנה, יש לקבוע עתה 'עובדות בשטח'. ירושלים, מחמת חשיבותה ההיסטורית, הסנטימנטלית והלאומית, הייתה ראויה מבחינתו להתכבד ראשונה בקביעת עובדות. חודש לאחר מכן כבר הסכים להתנחלותם של חברי קיבוצים בעלייקה שברמת הגולן. מיד אחר כך הסכים ליישובן של שתי האחזיות נח"ל ברמה,

בבניאס (לימים: קיבוץ שניר) ובאל על, ושתי היאחזויות נח"ל בצפון חצי האי סיני. חודש אחר כך הסכים גם להקמתן שלוש היאחזויות נח"ל בגוש עציון, מאותם טעמים עצמם. הלגיטימציה הסופית לדידו של אשכול, לקביעת 'עובדות בשטח' בשטחים שנכבשו, היו ההחלטות שהתקבלו בוועידת הפסגה הערבית שהתכנסה בחרטום ב-29 באוגוסט 1967. "שלושת הלאוים" שהתקבלו שם, כפי שכונו בעיתונות הבינלאומית - לא למשא ומתן עם ישראל, לא שלום אתה ולא הכרה בה - היו מבחינתו אישוש לחשרות, שהיו לו מזה שנים רבות, בדבר חוסר נכונותם של מנהיגי ארצות ערב והפלסטינים להשלים עם קיומה של ישראל. מבחינתו, החלטות 'ועידת חרטום' הסירו כל מניעה להקמת יישובים בשטחים שנכבשו, והתנאי היחיד לכינונם היה מידת תועלתם הביטחונית, הכלכלית והלאומית. יחד עם זאת ולמרות זאת, הוא לא עזב עד ימי האחרונים את האמונה, שבסופו של דבר יכירו מדינות ערב בישראל ויקיימו עמה שלום מלא ובר קיימה, ובתמורה לכך תיסוג ישראל לגבולות 'הקו הירוק' ותיאלץ, בכלל זה, לוותר על ההתנחלויות שהקימה.

חיל האוויר הבריטי מול הטרור הערבי בשומרון ב-1936

רבקה ירמיאש המחלקה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים

הרצאה זה עוסקת בחיל האוויר הבריטי ובמלחמתו בטרור הערבי בהרי השומרון בחודשים אפריל-אוקטובר 1936, פרק הזמן שהוגדר בהיסטוריוגרפיה של המרד הערבי כשלב הראשון. בתום מלחמת העולם הראשונה חרגה ממשלת בריטניה ממנהגה והעבירה את התפקיד המסורתי של שמירה ביטחונית באימפריה, מידי משרד המלחמה לידי משרד האווירייה. בהרצאה ייבחנו השפעתה של החלטה זו וכן תוצאותיה של מדיניות הפיקוח הביטחוני של משרד האווירייה, על רקע אירועי המרד.

הדיון מתמקד בהשפעתם של דמויות המפתח על האירועים, זו של מפקד יחידות חיל האוויר, אייר קומודור ריצ'רד פיירס, שהיה גם המפקד הכללי של כל הכוחות, ושל הנציב סר ארתור ווקופ, ומנתח את מערכת היחסים שביניהם. בשעה שחוקרים רבים הניחו ששני האישים נמצאו בקונפליקט מתמיד, מסקנותיי לעניין זה שונות. עם הגעת תגבורות רבות לארץ והשינוי במאזן הכמותי של הכוחות הבריטיים לטובת יחידות רגלים, נשקלה האפשרות להחליף את הפיקוד העליון מהאווירייה לצבא. הדבר לא נעשה למרות אי ההתאמה של חיל האוויר בלחימה בהרים. אבחן גם את השאלה מדוע לא הוטל משטר צבאי בשלב מוקדם של המרד, למרות הקולות מצד הנהגה אזרחית לעשות כך. אדון בשאלת יכולותיו של חיל האוויר לשמר את ההובלה הביטחונית בידי על רקע פעילותו מול הטרור הערבי באזורים הכפריים של השומרון, וכן אעסוק בשאלת ההובלה של כוחות ופיקוד עליהם.

מסעות תנועות הנוער וחוגי המשוטטים לעיר חברון בתקופת המנדט

יורם אלמכיאס וניבה בן שחר מדרשת חברון

מסעות בני הנוער לנגב ולמדבר יהודה הם ציון דרך חשוב בבניית התודעה ההיסטורית בקרב בני הנוער בראשית הציונות. החיבור לחבלי ארץ לא נודעים ובעיקר לאתרים בעלי משמעות היסטורית חיזק את התודעה הציונית של דור הקמת המדינה. במהלך מסעות אלו טיילו בני הנוער בעיקר במדבר יהודה ובצפון הנגב, אך פעמים רבות כללו בטיולים אלה גם אתרים נוספים באזור יהודה: בית לחם, בית צור, חברון, יאטה, זיף, מעון ועוד. הגופים שעסקו בטיולים אלו היו מתנועות שונות ומזרמים מגוונים: תנועת 'מכבי', השומר הצעיר, הנוער העובד והלומד, בני עקיבא, חוגי המשוטטים, הפלמ"ח.

פעמים רבות טיולי ההר והמסעות למדבר יהודה כללו גם סיור בעיר חברון. את הסיורים האלו יש לחלק לשתי תקופות עיקריות: עד מאורעות תרפ"ט - עת הייתה קיימת קהילה יהודית בעיר; והשנים שלאחר המאורעות, עד שנות ה-40 - שנים כבר לא הייתה קהילה יהודית בעיר. לעתים שימשה חברון רק כבסיס יציאה לטיול במדבר יהודה, אך פעמים רבות הייתה חלק אורגני מהמסע. עדויות רבות: ארכיוניות ומעיתוני התקופה, מצביעות על תופעה ייחודית של ריבוי הטיולים שכללו את חברון דווקא ברשימת האתרים

במסלול. התופעה בולטת במיוחד לאור העובדה שחברון נחשבה מאז ומתמיד לעיר 'יישוב ישן' מרוחקת, המנותקת ממרכזי העשייה היישובית הציונית, ויחד עם זאת הייתה מוקד משיכה לתנועות נוער מהזרמים של 'היישוב החדש' וההתיישבות העובדת.

הקבוצות פקדו את חברון ואת אתריה: מערת המכפלה, בית הכנסת אברהם אבינו, 'אשל אברהם' ועוד. בני הנוער לא דילגו על ביקור בעיר האבות גם כשלא היו יהודים בעיר, והמוסדות היהודיים עמדו בשיממנם. בהרצאה זו ניתן סקירה על תופעת הטיוולים והמסעות לחברון משנות ה-20 ועד שנות ה-40. ובעיקר ננסה לנתח ולהסביר את המניעים שעמדו מאחרי תופעה ייחודית זו.

הבריטים בארץ בנימין: על בית קברות צבאי בריטי ממלחמת העולם הראשונה

מיכל בן יעקב המכללה האקדמית לחינוך אפרתה

לבתי קברות פנים רבות והם משמשים כאתרי זיכרון לפרט ולכלל. צורתם מבטאת את ערכי החברה ואת תפיסותיה בקשר לעברה ולהנצחתו. בתי הקברות הצבאיים נתפסים גם כאנדרטאות המייצגים את האומה ואת האידיאלים שלה, ומעלים על נס את הגבורה שבהקרבת בניה למען קיומה. בכל המובנים האלה אין בולט מהמקרה של בתי הקברות הבריטיים שהוקמו לחללי מלחמת העולם הראשונה, 'המלחמה הגדולה' ('The Great War'). בהרצאה זו אבחון מקרה מעניין של בית קברות צבאי אחד שהוקם בימי המלחמה וטופח לאחר מכן, אך למרות זאת נשכח והושכח.

בערב חנוכה תרע"ח (9 בדצמבר 1917) נכנס לירושלים הצבא הבריטי בראשותו של הגנרל אדמונד אלנבי, וצבא העות'מאני נסוג צפונה. בתחילת 1918 התייצב קו החזית צפונה מרמאללה, לאורך הקו הנודע 'עוג'ה - עוג'ה'. בית קברות צבאי הוקם בשטח, סמוך לכביש הראשי על גב ההר. כיום בשטח של היישוב בית אל בחבל בנימין. בפי הבריטים הוא כונה 'לימבר היל' (Limber Hill Military Cemetery), על שם הקוד הצבאי שניתן לגבעה שעליה הוקם. במשך כארבעה חודשים וחצי, מסוף מאי ועד תחילת אוקטובר 1918, נקברו שם חללים מקרבות וממחלות: חיילים מבריטניה, מדרום אפריקה ומהודו, ששירתו בצבא בריטניה וחבר העמים הבריטי וכן חיילים תורכים, ככל הנראה שבויי מלחמה או מתים שגופותיהם נמצאו בשטח. כ-40 שנה לאחר מכן ננטש בית הקברות באופן רשמי, ואין כל סימן היכר המעיד על ייעודו או על הקברים שהיו שם, ושככל הנראה עדיין נמצאים. מעיון בתולדות בית הקברות עולות שאלות רבות לא רק על הסיבות להקמתו אלא בעיקר על נטישתו.

